

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

176240

TÜRKİYE'DE DEVLETÇİLİĞİN DOĞUŞU
BÜROKRASİ ÜZERİNE

Yüksek Lisans Tezi

Adil Baktıaya
906304

Dan:Yrd.Doç.Dr. Cengiz Arın

İstanbul, Ekim 1993

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE'DE DEVLETÇİLİĞİN DOĞUŞU
BÜROKRASI ÜZERİNE

Yüksek Lisans Tezi

Adil Baktıaya
906304

Dan:Yrd.Doç.Dr. Cengiz Arın

İstanbul, Ekim 1993

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM	
TARİHSEL ARKA PLAN	
-Osmanlı Toplumsal Formasyonu Üzerine.....	6
-XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Emperyalizm.....	15
-1908-1923: Devrim ve Savaş Yılları.....	25
II. BÖLÜM	
TEK PARTİ YÖNETİMİNİN KURULMASI	
-Bürokrasinin iç Hesaplaşması Üzerine.....	34
-Cumhuriyetin İktisadi Yönelişlerinin Belirginleşmesi.....	38
III. BÖLÜM	
BÜROKRASİSİNİN EVRIMI	
-Osmanlı Bürokrasisinden Cumhuriyet Bürokrasisine.....	43
-Kapitalizmde Bürokrasinin Görece Özerkliği.....	50
IV. BÖLÜM	
BÜROKRASI VE DEVLETÇİLİK	
-Cumhuriyet Bürokrasisinin Sermaye Birikimindeki Rolü.....	59
-Bürokrasinin Eylemlerinin Sınırları Üzerine....	67
SONUÇ YERİNE.....	72
KAYNAKÇA.....	75

GİRİŞ

Bu çalışmada Batı Avrupa'da doğan kapitalizmin gitgide dünya ölçekli bir işbölümü yaratmasıyla birlikte bir değişim sürecine giren Osmanlı toplumsal formasyonunda, bu toplumsal formasyonun hakim sınıfı olan devlet bürokrasisinin söz konusu değişime kendini uydurma imkan ve zorunluluğu karşısında dönüşüm geçirerek kapitalist toplumsal formasyonlardaki modern bürokrasiye, bir sosyal kategoriye evrilmesi ve bu değişimin özgünlüklerinin Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi bağlamında bürokrasiye kazandırdığı özel konum anlatılacak.

Az gelişmiş toplumsal formasyonlardaki bürokrasi doğal olarak gelişmiş kapitalist ülkelerdeki bürokrasinin gösterdiği özelliklerden daha farklı özellikler gösterebilecektir. Bu yüzden kapitalist toplumsal formasyonlar için geliştirilmiş olan formülasyonlar, bu toplumlarınkinden çok farklı bir evrim yaşamış olan çoğu az gelişmiş ülkedeki bürokrasinin özelliklerinin açıklanmasında yetersiz kalabilecektir.

Söz konusu az gelişmiş ülke Türkiye olduğu zaman ve Osmanlı toplumsal formasyonunun -dolayısıyla Cumhuriyet bürokrasinin ortaya çıkışının- özgüllükleri ve sınıfsal kompozisyon içindeki yeri verili iken bu formülasyonların bürokrasiyi açıklamakta daha da zorlanacağı açıktır. T.C. bürokrasisinin ortaya çıkışının özgüllükleri temellerini Osmanlı toplumsal formasyonunda bulur.

Bu çalışmada Osmanlı bürokrasisinin bir sınıf niteliği gösterdiği, buna karşılık İmparatorluğun sonlarına doğru gelindikçe bir sosyal kategoriye doğru evrildiği gösterilmeye çalışılacak. Osmanlı bürokrasisinin bir sınıf iken, gittikçe bir toplumsal tabakaya dönüşmesi süreci Osmanlı topraklarında kapitalist üretim tarzının gelişmesi sürecinin bir parçasıydı. XIX. Yüzyıl reformları Osmanlı bürokrasisinin kapitalist bir gelişmenin zorunluluğunu , bunun bir varoluş sorunu olduğunu gittikçe kavradığına işaret eder. Öte yandan kapitalist gelişme Osmanlı bürokrasisinin de eski biçimiyle varolma koşullarını ortadan kaldırmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi işte bu sorunun damgasını taşıyacaktır: yapısı itibarı ile kapitalist gelişmenin taşıyıcısı olabilecek bir sınıfın yokluğu -ya da görece güçsüzlüğü- ve bu gelişmeyi gerçekleştirebilecek güçte olan bürokrasinin diğer yandan kendi eski varolma koşullarını ortadan kaldırması çelişkisi.

Bürokrasinin bu koşulları uyumlaştırıp kendi toplumsal konumunu koruma çabası elbette onun önceden düşünüp uygulamaya koyduğu bir planın parçası değildir. Tarihi insanlar yapar ama, tarihi yapan insanlar yaptıkları tarihi bilmezler. İnsanların tarihteki varoluşu tek tek varlıklar olarak değil sınıflar halindedir ve tarihi de sınıflar olarak yaparlar.

"Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim

tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır." (1)

Aynı şekilde bürokrasinin bu dönüşüm sürecindeki eylemi belirli bir sınıfsal yapı içerisinde gerçekleşir ve eyleminin sonuçları da bu yapı içerisindeki sınıf mücadelelerinin seyrini izleyerek ortaya çıkar.

Kapitalizmin evrensel bir sistem olarak ortaya çıkışı tek tek ülkelerdeki sınıf mücadelelerini kapitalizmin uluslararasıdaki işleyiş mantığıyla ilişkilendirir. Bu andan itibaren herhangi bir toplumsal formasyonun iç dinamikleri bağımsız değişkenler olmaktan iyice uzaklaşırlar ve bu uluslararası yapının bir parçası haline gelirler. Fakat bu, sözüedilen toplumsal formasyonun gelişiminin dış dinamiklerce belirlendiği anlamına gelmez. Aşağıda açıklanacağı gibi bu çalışmada toplumsal formasyonun gelişiminin birincil olarak iç dinamiklerce belirlendiği tezine dayanılacaktır.

Yukarıda denildiği gibi Cumhuriyet bürokrasisinin ortaya çıkışının özgüllükleri Osmanlı'dan alınan mirasla ilgilidir. Bu noktada Osmanlı toplumsal formasyonunda hakim olan üretim tarzının da incelenmesi zorunlu görünüyor. Osmanlı toplumunda hakim olan üretim tarzının Batı feodalizminden temelde farklılıklar gösterdiğini düşünüyorum. Ancak bu çalışmada Osmanlı üretim tarzı, Asya tipi üretim tarzı ya da vergisel üretim tarzı gibi

1) Karl Marx, "Önsöz", Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı, çev. Sevin Belli, 4.Baskı, Ankara, Sol, 1979, s.25.

kavramsallaştırmalar arasında bir tercih yapma yoluna gidilmedi. Böyle bir tercihin yapılması ilk olarak üretim tarzını belirleyen kriterlerin ne olduğu konusunda bir tartışmanın yapılmasını gerektirir ki bu, ancak araştırmanın sınırları içine dahil edilemeyecek kadar geniş olacak olan bir başka araştırmanın konusu olabilir.

I. BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN

Osmanlı Toplumsal Formasyonu Üzerine

Osmanlı toplumunun klasik dönemine (2) bakıldığında bir yanda son derece merkezi bir devlet ve bu devlet içerisinde örgütlenmiş bir hakim sınıf diğer yanda ise büyük ölçüde küçük köylülüğü ifade eden reayayı görürüz (3). Osmanlı toplumsal üretiminin temel karşıtlığı bu iki temel sınıf arasındaydı. Ekonominin esas olarak dayandığı, tarımsal faaliyetle uğraşan bu küçük köylü aileleri, gereksindikleri giyim eşyası ve basit üretim araçları gibi tarım dışı malları büyük ölçüde kendileri üretiyorlardı. Kullanım değerleri üretimi esastı (4). Buna karşılık şehirlerde esnaf loncaları içinde örgütlenmiş ve kendi

2) «Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi» terimi ile bu toplumsal formasyonun Batı'da gelişen ve genişleyerek dünya ölçekli bir ekonomi yaratan kapitalist üretim tarzıyla ve bu tarzın taşıyıcısı toplumsal formasyonlarla etkileşimi sonucu geçirdiği değişimler öncesi, özellikle XV. ve XVI. yüzyıllar arasındaki dönem kastediliyor. «İstanbul'un fethinden sonraki dönem, özellikle Kanuni Sultan Süleyman dönemi (1520-1566)», Sina AKŞİN, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim* , Yaz 1977, s.30.

3) «Devlet içinde örgütlenmiş hakim sınıf», kavramı kapitalist devlet kuramları ile çelişiyor gibi görünüyor. Ancak sözünü ettiğimiz toplumsal formasyonda kapitalizmden çok farklı bir üretim biçiminin hakim olduğu gözönünde bulundurulduğunda terim daha anlaşılır olacaktır. «Devlet sınıfı» kavramına aşağıda daha ayrıntılı değinilecektir.

içerisinde bir hiyerarşi oluşturmuş, zanaatla ve diğer tarım dışı faaliyetlerle uğraşan doğrudan üreticiler de bulunuyordu. Doğrudan üretimde bulunmayan fakat yine vergi veren bir kesim olarak tacirler ve tefeciler toplumsal yapının içinde önceleri çekingen, sonraları ise gittikçe daha güçlü olarak varlık gösteriyorlardı.

Toprak mülkiyeti devlete ait olmakla beraber reayanın bunun üzerinde sınırlı tasarruf hakkı vardı. Reayadan devlete artık aktarımı timar kurumu aracılığıyla sipahiler tarafından ve vergi yoluyla gerçekleştiriliyordu (5).

Böylece beliren miri toprak rejimi Osmanlı iktisadi hayatının temelini oluşturunuyordu (6). Devlet adına vergi toplamakla yükümlü olan sipahiler feodal beylerden çok farklıydı ve bir tür «devlet memuru» konumundaydılar (7).

4) Sencer DİVİTÇİOĞLU, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Kırklareli, Sermet, 1981, s.77.

5) Osmanlı tarihinde tek bir timar ve tek bir vergi türünün olduğu bir dönem hiçbir zaman olmamıştır. Aksine pek çok farklı timar ve vergi türü birarada varolmuştur. Farklı vergi türleri için bkz. Mehmet Ali KILIÇBAY, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, 2.Baskı, Ankara, Teori Y., 1985; timar türleri için bkz.Taner TIMUR, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, 2.Baskı, Ankara, Turhan Y., 1979, ss. 198-199.

6) XVI. yüzyılın ilk yarısında miri topraklar tüm toprakların yaklaşık %88'i, mülk topraklar ise yaklaşık 12'si kadardı. Bkz. Sevkett PAMUK, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi, 2. Baskı, 1990., s. 54.

Toprak kendilerine ait olmadığı gibi reaya da, reayayı yargılama yetkisi de kendilerine ait değildi. Sipahiler topladıkları aynı vergilerle geçinir; buna karşılık kendi toprakları üzerinde orduya, cebelü adı verilen askerler beslerlerdi. Osmanlı ordusunun çoğunluğunu, sipahilerin besledikleri bu cebelüler oluşturunuyordu (8). Osmanlı devleti kaynağını bu yapıdan alan merkezi gücünü, dolayısıyla yine bu yapıyı korumak için iktisadi hayatın her alanını denetimi altında tutmak zorundaydı.—

Devlet açısından bakıldığında genel bir plan ve örgüt içerisinde her sosyal sınıfın ya da kesimin toplumsal yapıda kendisine mahsus belirli bir fonksiyonu, nesiller boyunca değişmez ebedi bir mevkii vardı (9). Bu yüzden devlet başta küçük köylülük olmak üzere tüm toplumsal sınıfların ve sınıf kesimlerinin bulundukları konumlarını korumak, deyim yerindeyse toplumsal yapı içindeki bu konumlanışı «dondurmak» zorundaydı. Bu zorunluluk devletin, sipahiliği ve ticareti devlet memuriyeti haline sokmasından başka, reayayı da bir tür memur haline getirmesini gerektiriyordu (10). Dış ticaret devletin tekelindeydi. Kentsel tarım dışı üretim ise büyük ölçüde bu üretimin

7) Ö. Lütfi BARKAN , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", Türkiye' de Toprak Meselesi içinde, İstanbul, Gözlem, 1980, ss. 747.

8) İsmail CEM, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 3.Baskı, İstanbul, Cem Y., 1973, ss. 63.

9) Ö. Lütfi BARKAN, a.g.e., ss. 738.

10) Ticaret ile ilgili olarak bkz. Ö. Lütfi BARKAN, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal-Yapı Üzerindeki Tesirleri", İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri içinde, İstanbul, 1964, ss.

başlıca müşterisi olması dolayısıyla,(11) kısmense fiyat ve kalite başta olmak üzere üretim, ulaştırma ve pazarlama gibi üretim sürecinin her aşamasındaki denetim ile devlet tarafından baskı altına alınmıştı (12). Rekabetin yasak, faaliyetlerinin ise tekel olduğu loncalar ile-iktisadi hayat üzerindeki denetimi ve baskısı ile sermaye birikimini engelleyen- devletin kaderi Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşu ile birlikte birleşecekti.

Fakat esas kader birliği devlet ile bağımsız küçük köylülük arasındaydı. Tarımsal yapıyı tehdit eden dönüşümler taşrada merkeze rakip güç odakları- oluşturunuyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devleti gittikçe daha fazla saran mali kriz devletin bu güç odaklarına karşı direncini zayıflatıyor ve merkezi otoritenin gücü Osmanlı tarihi boyunca inisli çıkışlı bir grafik çiziyordu (13). Merkezın vergi gelirlerini arttırmak üzere genişlettiği iltizam sistemi vergi gelirlerinin

- 18. Devlet, "raiye oğlu raiyettir, prensibi yanında reayalığı devlet teşkilatı içinde toprağı işlemek mükellefiyetini hukuken ve bilfiil üzerine alan bir hukuku amme müessesesi, her türlü hususi ve şahsi hürriyet ve mukavelenin fevkinde bir devlet işi olarak tanzim ediyor. Bu suretle, (reaya), seferber bir ordunun neferi, imparatorluk teşkilatı içinde muayyen vazifesi olan bir devlet memuru haline (giriyordu)" (Ömer Lütfi BARKAN, 1980, "Osmanlı İmparatorluğu'nda...", a.g.e., ss. 739).

11) Çağlar KEYDER, "Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü", Toplumsal Tarih Çalışmaları içinde, Ankara, Dost, 1983, ss.13.

12) İsmail CEM, a.g.e., ss. 88.

gittikçe daha büyük bir oranını kapsadıkça mültezimler yarı-resmi bir konum edinecekler ve vergi toplanmasına ilişkin artık mesru olan konumlarını siyasi güce dönüştürebilecekleri bir statü elde edeceklerdi (14).

XIX. yüzyıla gelindiğinde -bu yüzyıl boyunca- artık ürünün belki de yarısından fazlası mültezimlerin eline geçmişti. Bir başka tahmine göre toplanan vergilerin ancak üçte biri hazineye ulaşıyordu (15). Merkez XIX. yüzyılın ikinci yarısında kontrolü yeniden ele alıp âyanı zayıflatmaya girişti. Bu girişimin bir ölçüde başarılı olduğu görülüyor. (16).

Sonuçta merkezin gücünün tüm inis çıkışlarına karşın- küçük köylülüğün bağımsızlığını koruduğu söylenebilir (17). Osmanlı imparatorluğu'nun XX. yüzyıla devrettiği mirasın en önemli öğelerinden birinin bir yanda son derece merkezi bir devlet öte yanda bağımsız küçük köylü işletmelerinin hakim olduğu bir tarımsal yapı olduğunu iddia ettiğimizde - ki bu ikisi birbirine sıkıca bağlıdır- devletin küçük köylülüğü korumaya yönelik refleksleri daha da önem kazanır. Zira küçük köylülük devletin yalnızca mali gücünün değil bir bütün olarak devlet ve onun içinde örgütlenmiş hakim sınıfın varlığını idame ettirmesinin garantisidir.

13) Çağlar KEYDER, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İstanbul, İletişim, 1990., ss. 17-25.

14) Çağlar KEYDER, a.g.e., s.19.

15) İstatistiki bilgileri derleyen Çağlar KEYDER, a.g.e., II. Bölüm 1 no'lu dipnot.

16) Keyder, özellikle Anadolu'da toprak yapısında eskiye dönüş olduğundan söz ediyor. Çağlar KEYDER, a.g.e., ss. 20-21.

Devlet merkezkaç eğilimler karşısında en zayıf olduğu dönemlerde dahi, bu rakip güç odaklarına karşı küçük köylülüğün bağımsızlığını savunmaktan vazgeçmemiş; merkezin, -hakim olan fraksiyon kim olursa olsun- «değişmeyen siyasal yaklaşımı,(...) köylülerin ve küçük çiftçilerin esenliğini sağlamak» olmuştur (18). Devletin bu kararlılığı İngiliz emperyalizminin baskıları karşısında da sürmüştür. Devlet diğer sömürge ülkelerinde yapıldığı gibi vergiler koyarak/arttırarak ya da zor kullanarak var olan üretim ilişkilerini parçalamaya, köylü üreticileri topraklarından koparmak için zor kullanmaya yanaşmamıştır (19).

Devlet ile küçük köylülüğün bu kader birliği Osmanlı'da bir toprak aristokrasisinin oluşumunun ve gelişmesinin sınırlarını belirlemiş, Batı'daki biçimiyle bir toprak sahibi sınıfı hiç bir zaman ortaya çıkmamıştır. Büyük toprak sahiplerinin varlığı küçük köylülüğü ortadan kaldırarak değil, sahip olduğu toprakları yine küçük köylülere kira karşılığı işlettirerek, onunla beraber varoldu. (20).

17) Sevket PAMUK, a.g.e., ss 172-174.

18) Metin HEPER, "Osmanlı Toplumsal Hayatında Merkez-Kenar ilişkisi", *Toplum ve Bilim*, sayı 9-10, Bahar-Yaz, 1980.

19) Sevket PAMUK, a.g.e., ss.178. Ayrıca bkz. Sevket PAMUK, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984, ss. 97.

20) Sevket PAMUK, 1990, a.g.e., ss. 177-178. Sadun Emrealp Batılı anlamda bir toprak aristokrasinin ortaya çıkmamasını iktisadi ve siyasal düzeyler açısından farklı bir bağlamda ele alıyor. Sadun EMREALP, *Azgelismişlik ve Sınıfsal*

Tarımsal artık üzerinde büyük toprak sahipleri ile devlet arasındaki rekabetin dönüm noktalarından biri 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Kanunname bürokrasinin mali tabanını oluşturan küçük köylülüğü korumak isterken, büyük toprak sahipleri, Kanunname'nin -aslında çelişkili olan maddelerinden de yararlanarak- çeşitli yollardan zamanla arazilerin gittikçe artan bir bölümünü ellerinde toplamayı başaracaklardır.(21)

Kanunname, toprakları arazi-yi memluke, arazi-yi miriye, vakıf topraklar, arazi-yi metruke ve arazi-yi mevat olmak üzere beş kategoriye ayırır.(22) Kanunname miri topraklarda büyük bir düzen değişikliği getirmiştir. Klasik dönemde çıplak mülkiyeti devlete ait olan miri toprak üzerinde, onu işleyenin kısıtlı tasarruf hakkı varken yeni durumda devir, ferağ, rehin, tapu ve intikal hakları elde etmiştir. Arazinin boş bırakılamayacağı, izinsiz olarak bağ-bahçe, kiremit ve tuğla ocağı vb. olarak kullanılamayacağı gibi maddelere karşın, pratikte devletin izin ve kontrol işlerini gereğince yürütememesi ve ayrıca köylünün istediği ürünü yetiştirmeye hakkını elde etmesi liberal bir sisteme doğru kayma anlamına gelmiştir.(23) 1860, 1861 ve 1869'da yapılan değişikliklerle de miri

Yapılar: Türkiye-Mısır-Peru: Devletin Görece Özerkliği, Ankara, Birey ve Toplum Y., 1984, ss. 72-75.

21) Stefanos YERASIMOS, **Azgelismislik Sürecinde Türkiye,** İstanbul, Gözlem Y., 1979, ss. 376-381.

22) Arazi Kanunnamesi'nin maddeleri ile ilgili olarak bkz. Ö. Lütfi BARKAN, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Türkiye'de Toprak Meselesi** içinde.

23) İlber ORTAYLI, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,** İstanbul, Hil Y., 1983, s. 160.

arazinin adi borçlara karşılık alım satımı olanaklı kılınmıştır.

Arazi Kanunnamesi sonrasında %5'i miri, %25'i vakıf ve %70'i özel mülkiyet altında toplanan Asya vilayetlerine ait işlenebilir toprakların %80'i büyüklüğü ortalama 6-8 hektar olan küçük işletmelere, yaklaşık %20'si de 20 hektardan çok ve ortalama 120 hektar olan büyük işletmelere aitti.(24) XIX. yüzyılda daha önceki yüzyıllarda da olduğu gibi tarımsal artığa varolan üretim ilişkileri çerçevesinde; iltizam sistemi ile buna ilaveten toprağın fiili mülkiyetine dayanarak -ki 1858'den sonra bu mülkiyet hukuki bir biçim almıştır- rant ve tefecilik yollarıyla elkonulmuştur.(25) 1860'ların sonunda doğrudan üreticilerin %80'den fazlası ya kendi toprağını işliyor ya da başkalarınınkinin de kiracı olarak çalışıyorlardı.(26)

Tefeci ve tüccar sermayesi ise XVI. yüzyıldan itibaren gittikçe etkinliğini arttırmakla beraber aslolarak XX. yüzyıla devrettiği şeklini XIX. yüzyılda Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi sürecinde aldı. Bu süreç bir yanda giderek müslüman tacir ve tefecileri safdışı ederken Rum ve Ermenilerin yükselişini hazırlıyordu. Aslında azınlık tacirleri XVIII. yüzyılın son çeyreğinde müslüman tacirlerle -XIX. yüzyılda mutlak üstünlük kuracakları- rekabete zaten galip başlamışlardı. "1774 tarihli tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması ile Avrupa Devletleri Osmanlı Ülkesindeki Hristiyan azınlıklar üzerinde haklar elde edince (bu ülkelerin azınlıklar üzerindeki himayesi) yaygınlaştırıldı. Zimni tüccarların büyük bir kısmı beratlı konuma geçtiler; ticari

24) Sevkett PAMUK, 1984, a.g.e., s. 88.

25) Sevkett PAMUK, 1984, a.g.e., s. 17

faaliyetlerini Osmanlı yasalarından, mahkemelerinden bağımsız olarak ve yerli tüccarların ödemekle yükümlü oldukları vergilerin pek çoğunu ödmeden sürdürmeye başladılar." (27).

Azınlıkların sahip oldukları bu ayrıcalıklar 1838 ticaret anlaşmasıyla genişletildi ve Osmanlı uyrukluğundan yabancı uyruklara geçişlerle pekiştirildi. Yarı sömürgeleşme süreci içerisinde Avrupalılar Osmanlı topraklarındaki ticaret ve yatırım etkinliklerini yürütmek üzere bölgeyi tanıyan, gelenek ve görenekleri, Türk dilini vb. bilen ortakları tercih etmişti (28). Ancak bu tamamen özgür bir tercih değildi. Azınlıklar üretimi doğrudan örgütlemeseler dahi mültezimler, âyan ve çiftlik sahipleri ile kredi, borç, ihracatta ürünlerinin toplanması... gibi farklı şekillerde güçlü ilişkiler kurmuşlardı. Batı Anadolu'dan Anadolu içlerine doğru yayılan bu ticaret ve tefecilik ağı, önce kendi ticaret ağını kurmak istemiş olan Avrupalılara karşı direnebilmelerini sağlamıştı ve bu yüzden sökülüp atılamamışlardı (29).

İkincisi ve daha önemlisi Osmanlı ekonomisinde küçük köylülüğün hakim olmasıyla ilgili. Pazarı denetleyecek büyüklükte bir büyük toprak sahibi sınıfının olmayışı ticaret sermayesine nitel bir önem kazandırmıştı. Ticari faaliyet ekonominin temel yapısına uygun olarak yaygınlaşmış, köy düzeyinden başlayıp büyük limanlara kadar yayılmış irili ufaklı kalabalık bir ticaret burjuvazisi

26) Sevkett PAMUK, 1984, a.g.e., s. 91

27) Sevkett PAMUK, 1990, a.g.e., ss. 147-148.

28) Orhan KURMUŞ, Emperyalizmin Türkiye'yi Girişi, İstanbul, Bilim, 1974, s. 30.

ortaya çıkmıştı. Bu nedenle ticaret sermayesi tarımın dünya pazarlarıyla bütünleşmiş olduğu bölgelerde hakim unsur olarak gelişmişti (30).

XX. yüzyıla gelindiğinde "İzmir'deki ticaret kolonisiyle bölgenin içerilerindeki üreticiler arasındaki tek bağ Rum ve Ermenilerdi. Onlar olmadan ithal edilen Avrupa malları satılamayacağı gibi, Batı Anadolu'nun ihracat malları da üreticilerden toplanıp İzmir'e oradan da Avrupa pazarlarına gönderilemezdi. (...) Küçük ticaret ve sanayi, bankacılık ve kıyı ticareti hemen hemen tümüyle onların elindeydi. (...) En başarılı oldukları alan ticaret, özellikle komisyonculuk idi. Kısaca söylemek gerekirse canalcı-birçok ekonomik faaliyete azınlıklar hakimdi." (31).

XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Emperyalizm

Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşu ve gelişmesi XVIII. yüzyıl sonlarında gerçekleşen Sanayi Devriminden çok önce, XVI. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde etkisini hissettirmeye başlamıştı (32). Ancak sanayi ürünlerinin kitlesel üretimini olanaklı kılan ve bu nedenle bu mamullerin üreticileri durumundaki ülkelerin diğer toplumsal formasyonlarla olan bütünleşmesine ivme veren Sanayi Devrimi oldu.

Avrupalı ve yerli azınlık tacirler Küçük Kaynarca anlaşmasıyla kazanmış oldukları ayrıcalıkları 1838 Ticaret

29) Sevkett PAMUK, 1990, a.g.e., s. 148.

30) Çağlar KEYDER, a.g.e., s. 22.

31) Orhan KURMUŞ, a.g.e., ss.30-31.

Anlaşması ile pekiştirip arttırdılar. Bu anlaşma hemen tüm sanayi malları üreticisi ülkelerle yapılmıştı ve Osmanlı toprakları üzerinde yapılacak olan serbest ticaretin önündeki son engelleri de kaldırmıştı. Osmanlı Devleti pek çok tekel hakkından vazgeçmişti ve mal dolaşımındaki zorlukların çoğu ortadan kaldırıldığı gibi Osmanlı uyrukluların elindeki mal dağıtımı tekeli yabancılara da teşmil edilmişti. Östelik bir malı bir yerden bir yere taşıyıp satacak olan yerli tacir %12 vergi verirken yabancı tacirler yalnızca %5 vergi verecekti (33).

Batı Avrupalı tacirler açısından Anlaşma'nın önemi Osmanlı pazarlarını kendi sınai mamullerine açmaktan çok - ki bu kapitülasyonlarla başlayan bir süreç içinde çok önceleri sağlanmıştı- Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen malların, ticaret ilişkileri çerçevesinde massedilmesinin koşullarını yaratmasından kaynaklanıyordu (34).

Böylece Osmanlı İmparatorluğu topraklarında öteden beri meta ilişkilerinin görece gelişmiş olduğu Balkanlar, Mısır ve Suriye bölgelerinin dışındaki bölgelerde de meta ilişkilerinin gelişimi hız kazanmıştı (35). "Yüzyılın

32) Ömer Lütfi BARKAN, 1964, a.g.m., ss.18.

33) 1838 Ticaret Anlaşması ile ilgili bilgiler için bkz. Seyfettin GÖRSEL, "1838 Ticaret Anlaşması Üzerine", **Yapıt 10**, Nisan-Mayıs 1985 ve Taner TİMUR, "Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya; 1838 Ticaret Anlaşmasını Doğru Değerlendirdik mi?", **Yapıt 10**, Nisan-Mayıs 1985.

34) Seyfettin GÖRSEL, a.g.e., ss. 27-28 ve Sevkettin FAMUK, 1984, a.g.e., s.132.

ikinci çeyreğinde Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı önceki yüzyıllarda görülmemiş boyutlara ulaşmıştı. Bu hızlı genişleme sonucunda bir yandan zanaatlara dayalı tarım-dışı üretim faaliyetleri gerilerken, diğer yandan da dünya pazarları için tarımsal meta üretimi yaygınlaşmıştı[1]."(36).

Yabancı yatırımlar ise üretime yönelik alanlara değil, daha çok demiryolu başta olmak üzere ticari faaliyeti geliştirmeye ve ithalatı arttırmaya yönelik altyapı yatırımlarına ve kredilere yöneldi (37). Meta ilişkilerinin göreceli olarak gelişmiş olduğu ve yabancı yatırımların daha çok tercih ettikleri Batı Anadolu bölgesinde dahi İngilizler, halı "üretim ve ticaret tekeli"ni 30 yıla yakın bir süre ellerinde tuttukları halde, değil fabrika, manüfaktür üretimine bile geçmek için bir girişimde bulunmadılar...[Böylece] halıcilık büyük ölçüde bir ev sanayii biçiminde sürdürüldü" (38).

İmparatorluk ilk defa 1840'lı yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla Fransız bankalarından borç temin

35) Bununla birlikte bu gelişmeler emek üzerinde denetim kurmaya yetecek ilişkileri getirmeydi. Bkz. Çağlar KEYDER, 1990, a.g.e., s.41.

36) Sevkett PAMUK, 1984, a.g.e., s. 132. Sevkett Pamuk burada Osmanlı dış ticaretinin ve meta ekonomisinin gelişimi ile ilgili istatistikî bilgilere de yer vermiştir. Bu bilgiler bize bu dönemdeki gelişmeyi abartmamak gereğini fakat özellikle Kırım Savaşı sonrasında hızlanan sürecin 1. Dünya Savaşı'na ulaşıldığında Osmanlı imparatorluğu'nu bir ihracat ekonomisine dönüştürmüş olduğunu öğretmektedir. Bkz. a.g.e., ss.132-137 ve Ek 6.

etti. Ancak bunlar kısa vadeli borçlardı ve Osmanlı bürokrasisi uzun vadeli borçlanma konusundaki dış baskılara uzun süre direnmisti (39). Kırım savaşı sonrasında ise bu savaşın getirdiği ek maliyetleri karşılamak üzere uzun vadeli dış borçlanmaya gidildi. Uzun vadeli dış borçlanmaya savaş öncesindeki tereddütlü bakışın yerini artık hummalı bir borçlanma faaliyeti almıştı.

1854'ten sonra yılda bir bazen iki defa borçlanılıyordu ve bu dış borçların aşağı yukarı tamamı cari harcamalarda ve dış borçların anapara ve faiz ödemelerinde kullanılıyordu (40). "Her yeni borç tahvili satıldığında, borcun faiz ve anapara ödemelerini güvence altına almak için belli bütçe gelirlerinin ipotek edilmesi, kısa bir süre sonra Osmanlı hükümetini adeta düzenli bütçe gelirlerinden yoksun bırakan bir durum yarattı. 1863 yılında bütçe gelirlerinin %17'si dış borç servisine ayrılmışken bu oran 1874'te %55'e çıktı (41). Dış borç temin etmek için hükümet 1862'de Avrupalıların kağıt para basmaktan vazgeçme koşulunu da kabul etmişti. Böylece para basma hakkı Osmanlı Bankası'na devredildi (42).

Osmanlı imparatorluğu, uzun zamandır mali krizi dünyadaki büyük buhranla çakışınca borçların anapara ve faiz ödemeleri için aranan kredileri de bulamaz oldu.

37) Sevket PAMUK, 1984, a.g.e., s. 126.

38) Orhan KURMUS, a.g.e., s.132.

39) Sevket PAMUK, 1990, a.g.e., s.188.

40) Yahya S. TEZEL, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara, 1982, s.75.

41) Yahya S. TEZEL, a.g.e., ss. 75-76.

Nihayet 1875 yılında Osmanlı devleti dış borç anapara ve faiz ödemelerini durdurduğunu ilan etti (43).

Doğrudan bir siyasi-askeri müdahaleden çekinen Osmanlı hükümeti 1881 yılında Avrupalı tahvil sahiplerinin temsilcileri ile anlaştı. Bu anlaşma ile bir yandan borç miktarında önemli bir indirimle gidilirken diğer yandan Ünlü Düyunu Umumiye idaresi kuruluyordu (44).

Düyun-u Umumiye idaresi Avrupalı alacaklıların alacaklarının tahsil edilmesini sağlamak üzere kurulmuştu. Bütçe gelirlerinin bir kısmı bu idareye tahsis edildiği gibi, idare'nin, kendisine tahsis edilen bu gelirlerin tahsil edilmesinde kendi kurduğu vergi ve yönetim yapısını uygulama hakkı vardı (45). 1881'den sonra da devam eden dış borçlanmalar Osmanlı Devleti'ni gittikçe daha fazla ipotek vermeye zorluyor ve Düyun-u Umumiye idaresinin kontrol ettiği bütçe gelirlerinin miktarı gittikçe artıyordu. 1911 yılına gelindiğinde Düyun-u Umumiye bütçe gelirlerinin %30'unu elinde bulunduruyordu (46). 1912 yılında Düyun-u

42) İlhan TEKELİ-Selim İLKİN , Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1981, ss.64-70.

43) Sevkett PAMUK, a.g.e., s.58. Pamuk, ayrıca bu dönemde dünya ekonomisindeki genel buhranın etkisiyle iflas eden ve dış borç ödemelerini durduran tek ülkenin Osmanlı imparatorluğu olmadığını belirtiyor.

44) Yahya S. TEZEL, a.g.e., ss. 76-77.

45) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.76.

46) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.77.

Umumiye yaklaşık 9000 kişilik personeliyle dev bir örgüttü ve adeta devlet içinde ayrı bir devlet gibiydi (47).

"...Düİ [Düyun-u Umumiye İdaresi-A.B] yönetim kurulu, çeşitli Avrupa ülkelerindeki Osmanlı tahvilleri sahiplerinin temsilcilerinden oluşmaktaydı. Ancak gerçekte bu temsilcilerin seçiminde ilgili ülke hükümetlerinin onayının gerekmesi ..., Düİ yönetim kurulunu Avrupa hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptıkları siyasal müdahalelerin en önemli aracı haline getirdi. Düİ, Avrupa emperyalizminin klasik bir siyasal, iktisadi, mali müdahale kurumu oldu."(48).

Düyun-u Umumiye yalnızca borçların tahsilini güvence altına alan bir kurum değildi. Avrupalı yatırımcıların ve devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerinde aracılık ediyor, tarımsal üretimi ve dış ticaret hacmini arttırmaya yönelik faaliyetlerde bulunuyordu (49). Böyle bir ilişkiler ağı içerisinde Osmanlı İmparatorluğu, klasik sömürgelerden farklı, biçimsel bir siyasal bağımsızlığa sahip bir yarı-sömürge olarak belirliyordu (50).

Yukarıda değinildiği gibi yabancı yatırımların en önemli bölümünün (özellikle Kırım Savaşı sonrasında) daha çok kredi biçiminde gerçekleşmesi, Osmanlı

47) Parvus Efendi memur sayısının tam olarak 8931 olduğunu söylüyor. Buna karşılık Maliye Vekaleti'nin aynı yılki mevcudu 5472 idi. Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, der. Muammer Sencer, İstanbul, 1977, s.75.

48) Yahya S. TEZEL, s. 77. (Vurgular benim).

49) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 78.

İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenme biçiminin özgül bir eklemlenme biçimi olarak belirmesinde başlıca rolü dyanamıstır. Fakat dış borçların bu rolü, aynı zamanda Osmanlı toplumsal formasyonunun özgüllüklerinin bir türevidir. Söyle ki; Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisi ile eklemlenme biçiminin özgüllükleri ifade edilecekse, bunun kalkış noktasını Osmanlı toplumsal formasyonu oluşturmaktadır. Bu noktada emperyalizmin (51) azgelışmiş toplumsal formasyonlarla ilişkisine «belirleyicilik» kavramı açısından değinmek yararlı görünüyör:

Dış dinamiklerin azgelışmiş bir toplumsal formasyonun öğelerinden birinin üzerindeki belirleyiciliğı, o toplumsal formasyonun sınıf yapıları, ekonomik yapısı... daha genel olarak üretim tarzı, yani iç dinamikler tarafından koşullanır (52).

Kapitalizm, anavatanı olan Batı Avrupa'da doğuşundan itibaren uluslararası bir sistem olarak ortaya çıkmıştır (53). Bu nedenle ve bu andan itibaren kapitalist gelişme,

50) Sömürge ve yarı-sömürge kavramları için bkz. Sungur SAVRAN, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, İstanbul, Kardelen, 1992, ss. 29-30.

51) Emperyalizm öncesi dönem için «kapitalist dünya pazarı» diye okuyun.

52) Bu konuda Robert Brenner söyle diyor: "Dünya pazarı bir bölgede gerçekleştirilen üretim türünü, özellikle de kullanılan üretici güçlerin düzeyini ve niteliğini, belirleyemez; sadece dünya pazarının etkisi bölgenin sınıf yapısınca belirlendiğı ölçüde olanaklıdır bu tür bir belirleme". Robert BRENNER, "Kapitalist Gelişmenin

farklı üretim tarzlarının hakim olduğu toplumsal formasyonlar için «kader» haline gelmiştir (54). Ancak azgelişmiş toplumsal formasyonlara dışsal olan bu gelişme ve kapitalist gelişmenin kader haline gelmesi, dış dinamiklerin (yukarıdaki anlamıyla belirleyiciliğini bir tarafa bırakırsak) bu toplumsal formasyonlardaki kapitalist gelişmeyi belirlediği anlamına gelmez. Kapitalist gelişmenin nerede, ne biçimde, ne hızda ve hangi toplumsal sınıf veya tabakalar aracılığıyla gerçekleşeceği, kısacası azgelişmiş toplumsal formasyonun kapitalist dünya ekonomisi ile eklemlenme biçimi emperyalizmin tercihindendir ibaret değildir. Aksine o toplumsal formasyonun iç dinamiklerince belirlenir (55).

Kökenleri: Yeni-Smith'çi Marxizmin Eleştirisi ", 11. Tez Sayı 3, 1986, s. 22.

53) Bkz. Rosa LUXEMBURG, Sermaye Birikimi, çev. Tayfun ERTAN, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986, s.280. (Özellikle «sermaye birikiminin ortamı» kavramı)

54) Sungur SAVRAN, "Esitsiz ve Bileşik Gelişme", 11. Tez Sayı 3, Mayıs 1986, ss. 64. Savran bu tezi (söz konusu toplumsal kuruluşların daha ileri bir üretim tarzına sıçramamaları çekincesiyle) atıfta bulunduğu Marx ve Engels'in görüşlerine dayandırıyor.

55) "Kapitalizm yasalarını uluslararası çapta dayatır. Dolayısıyla ulusal formasyonlar bir biçimde kapitalizmin uluslararası gelişmesine entegre olurlar. Fakat uluslararası rekabet ve mücadelenin belli bir toplumsal formasyonda alacağı biçim esas olarak bu toplumsal formasyondaki iç çatışmalar tarafından belirlenir". Tülay ARIN, "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye ", 11.Tez, sayı 3, 1986, s. 88.

Ancak, «iç dinamikler» bir toplumsal formasyondaki bağımsız değişkenler de değildir. İç dinamiklerin kapitalist dünya ekonomisi ile eklemlenme biçimini belirlemesi süreci, aynı zamanda iç dinamiklerin yeniden belirlendiği süreçtir. İç dinamiklerin kendileri dahi kapitalist dünya ekonomisi bağlamında ele alınmak durumundadır.

Osmanlı İmparatorluğu'na dönersek, bu toplumsal formasyonda hakim olan ve yukarıda bazı temel öğelerine değindiğimiz üretim tarzı, güçlü bir devlet yapısını içeriyordu ve yine üretim tarzının özgüllüklerinden kaynaklanan bürokrasinin ve küçük köylülüğün kader birliği- bu iki tabakayı imparatorluğun son günlerine kadar taşımıştı (56). Dolayısıyla askeri açıdan da güçlü olan Osmanlı İmparatorluğu ile etkileşimi sırasında emperyalizm, bu devasa örgütün üzerinden atlayamamıştı (57). Yine üretim tarzının özgüllükleri dolayısıyla Latin Amerika'daki gibi bir büyük toprak sahibi sınıfın ortaya çıkmamış olması (58), Osmanlı ekonomisine hakim olan küçük köylülüğün artığın çekilip alınmasında devleti en uygun araç olarak ön plana çıkartıyordu. Üretim tarzındaki bu özgüllükler ve bunun bir ölçüde sonucu olan yarı-sömürgeleşme biçimindeki eklemlenmenin özgüllüğü -bürokrasinin Milli Mücadele'de aktif bir rol oynaması ve ticaret sermayesinin yaşadığı

56) Şevket PAMUK, 1990, a.g.e., ss. 197-198.

57) Çağlar KEYDER, 1983, a.g.e., ss. 165-166.

58) Büyük toprak sahipleri olmuşa da yukarıda değindiğimiz gibi, bunlar Latin Amerikada'ki büyük toprak sahiplerinden farklıydı ve küçük köylülüğü ortadan kaldırmadan onunla birarada bulunuyordu. Bunun için ayrıca Bkz. Fikret BAŞKAYA, Batılılaştırma, Çağdaşlaşma, Kalkınma: Paradigmanın

etnik değişim sırasındaki güç kaybı sonrasında- Türkiye Cumhuriyeti'nin 1929 bunalımı karşısında izleyeceği yolu da önemli ölçüde etkileyecekti.

Yukarıda değinildiği gibi Osmanlı toplumsal yapısı küçük, kalabalık ve dağınık bir tacirler tabakasını ortaya çıkarmıştı. Böylece emperyalizm, Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde piyasayı kontrol eden az sayıda ve büyük tacirlerden oluşan, -muhatabı olabilecek- bir tabaka bulamadı. Zaten son derece merkezi ve toplumun her hücreğine dallanmış olan Osmanlı Devleti'nin varlığı, emperyalizmin küçük köylü tabakalarından artığı çekmek için başkaca bir aracı aramasını mantıksız kılıyordu (59).

Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist- dünya ekonomisiyle farklı bir şekilde eklemlenmesinin yalnızca emperyalizmin bir tercihi sonucu olmadığını iddia ettiğimizde, emperyalist devletlerin kendi iç çatışmaları da önem kazanmaktadır. Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiç bir ülkenin resmi sömürgesi haline gelmemesinde bu faktörün önemi büyüktür (60). Hatta bazı yazarlara göre bu faktörün önemi öyle büyüktür ki Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürgeleşmesi bu faktör çerçevesinde açıklanır. Şevket

İflası: (Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş), İstanbul, 1991, Doz Yayınları, ss.52-53.

59) Bu konuda Şevket FAMUK, 1984, s. 78. Ayrıca Bkz. Çağlar KEYDER, "Dünya Ekonomisi İçinde Çin ve Osmanlı İmparatorluğu Kolonyal Olmayan Periferileşmeye İki Örnek", Toplumsal Tarih Çalışmaları içinde, s. 165.

60) Sungur SAVRAN, a.g.e., s.29.

Pamuk'un geliştirdiği «emperyalistlerarası rekabet koşullarında çevreleşme» kavramı bu noktayı vurgular (61).

Sonuçta Milli Mücadele'yi yürüten kadroların Osmanlı imparatorluğu'ndan aldıkları mirası özetlemek istersek, bu mirasın mali esaret altına alınmış (ve yarı sömürgeleşmesinin biçimi mali esaret olan) bir yarı-sömürge olduğunu söyleyebiliriz.

Küçük köylülük yaygınlığını sürdürdüğü gibi, devlet de merkeziliğini korumaktadır. Ekonomik yapı dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış bir tarımsal yapıya dayanmaktadır. Sermaye birikimi ise ihmal edilebilecek kadar sınırlıdır (62). Osmanlı ekonomik yapısının bu sınırları, sınıfsal yapıdaki yansımaları ile birlikte, bürokrasinin hareket alanının ve ufkunun da sınırlarını oluşturacaktır.

1908-1923: Devrim ve Savaş Yılları

1908 Jöntürk hareketi ile başlayıp 1.Dünya Savaşı'nı da içine alan ve Milli Mücadele ile sonuçlanan dönem bunalım dönemlerinde siyasi gücün toplumsal sınıflar üzerindeki etkisinin ve böyle dönemlerde ekonomik düzeye nasıl baskın geldiğinin tipik bir örneği olarak gösterilebilir. Gerçi bu süreç başka bir takım süreçlerle de desteklenmişti; emperyalistler arası rekabet ve savaş iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi'nin hareket alanını

61) Şevket PAMUK, 1984, a.g.e., ss. 12-15.

62) Şevket PAMUK, a.g.e., s.136.

genişletmişti. Fakat bundan daha önemli olarak aşağıda da değinildiği gibi kapitalizmle eklemlenme ile birlikte Osmanlı toplumsal formasyonunun sınıf yapısı dini ve etnik bir ayırım yaşamıştı.

1908 Jöntürk hareketi liberal dönüşümler amaçlayan bir devrimdi. Devrim ertesi açılan Mebusan Meclisi ulusal egemenliği gündeme getirmiş ve müslüman gayrı-müslim tüm Osmanlıların «Osmanlı milleti»ni oluşturdukları telkin edilmisti (63). Ancak devrim sonrasındaki görece demokratik ortam liberal politikaların uygulanmasıyla birlikte toplum içindeki çelişkilerin su yüzüne çıkmasını ve keskinleşmesini- sağlayan ortam oldu.

"Ekonominin liberalleşmesi Osmanlı ticaretini ellerinde bulunduran gayrı-müslimlerin ve yabancıların etkinliğini arttırmış, müslüman zanaatkâr serbest rekabet koşulları altında yoksullaşarak san'atından olmuştur. Nitekim ikinci Meşrutiyet'le birlikte loncaların kaldırılışı serbest ticarete ve girişim özgürlüğüne ortam hazırlarken ancak örgütsel dayanışmayla varlığını sürdürebilen küçük üretici müslüman esnafa büyük darbe indirmişti. İşte Türk milliyetçiliği böyle bir ortamda yeşermişti."(64).

Hareket Osmanlı ulusçuluğunu amaçlamışsa da sonuçta ayrılıkçı akımlar güç kazanmıştı. «Devleti kurtarma» fikri ile yola çıkan Jöntürkler kimi idari reformlarda, kapitülasyonları ve uluslararası anlaşmaları öne sürerek

63) Zafer TOPRAK, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Ankara, Yurt, 1982, s. 19.

64) Zafer TOPRAK, a.g.e., s.20.

azınlıklara destek olan Avrupa devletlerinin muhalefetiyle karşılaşılıyor; gümrük resmi alamamaları, yabancıları vergilendirememeleri ve Düyunu Umumiye'nin gelirlerin üçte birini kontrol etmesi nedeniyle devlete yeterli gelir sağlayamıyor ve bu yüzden politikalarını uygulayamıyor; sonuçta tüm bu engeller Osmanlı'nın heterojen yapısına, yani azınlıkların varlığına bağlıyordu. Balkan savaşları ile birlikte İttihat ve Terakki'nin basta desteklerini almış olduğu azınlıklarla yolları ayrıldı.

1908 Devriminden beklediklerini bulamayan Ermeniler ve Rumlar bağımsızlık taleplerini daha yüksek sesle ifade ettikçe Türk milliyetçiliğinin temelleri olgunlaşıyor, İttihat ve Terakki bu unutulmuş ulusa yöneliyordu. İngiliz sempatizanı olarak yola çıkıp 1. Dünya Savaşına Alman müttefiki olarak varan İttihat ve Terakki, böylece İmparatorluğu kontrol eden ve azınlıkların daimi destekçisi olan emperyalist güçler fiilen savaşılan düşman haline gelince aktif olarak milliyetçi politikaları uygulama fırsatı buldu (65).

İttihatçıların 1908 sonrasındaki Osmanlı İmparatorluğu birliğini sağlama yönündeki çabalarına ilişkin olarak Serez Mebusu Haristo Dalçef "farklı unsurların birleşmesinin yasalar çıkarmakla değil, ortak çıkarlarla gerçekleştirilebileceğini" söylemişti (66). İşte azınlıkların tehciri ve azınlık burjuvazisinin tasfiyesi süreci milliyetçi nedenlerden çok bu ortak çıkarların olmamasından, toplumsal çelişkilerden beslenmişti. Sürecin

65) Çağlar KEYDER, a.g.e., ss. 52-54.

66) Feroz AHMAD, İttihatçılıktan Kemalizme, İstanbul, Kaynak, 1985, s.139.

milliyetçi yüzü, çelişkilerin, çözüm önerisini de içeren görünme biçimiydi.

İlk olarak burjuvazi ile bürokrasi arasında yapısal bir çelişki söz konusuydu. Bürokrasi geleneksel düzeni temsil ederken, burjuvazi bu düzenin çözülme sürecinde gelişmişti. Devletin ekonomi üzerindeki geleneksel tekeli burjuvazinin gelişimi ile gerilemek durumundadır ve burjuvazinin gelişmesinin koşulu ise iktisadi süreçlerin siyasi erke baskın olduğu bir toplum biçiminin geliştirilmesi, dolayısıyla varolan biçimiyle devletin yerini kapitalist devletin alması ve Osmanlı bürokrasisinin geleneksel rolüne son verilmesidir.

Bu çelişki devlet kadrolarını kimin dolduracağı sorunu olarak değil fakat artıktan kimin ne kadar pay alacağı sorunu olarak sınıfsal bir çelişkidir. Bununla birlikte XX. yüzyılın başlarındaki bürokrasi, Klasik dönemdeki bürokrasiden çok daha farklıdır. Osmanlı bürokrasisi Tanzimat hareketiyle birlikte gittikçe tarihin seyrini daha iyi kavramaya başlamış, toplumun kaçınılmaz dönüşümünde hiç olmazsa kendi toplumsal konumunu korumaya yönelmiştir.(67)

Ancak bunu bürokrasinin bunu yapabilmesi için, yani dönüşümü gerçekleştirebilmede başlıca aktör olup böylece konumunu korumak için meşruluğunu devam ettirmek zorunluluğu vardı ki dış bağlantılarıyla birlikte azınlık burjuvazisi bunu olanaksız kılıyordu. Kaldı ki merkezi yapısını koruyarak sözü edilen başlıca aktör konumuna aday olan ve bu yönde siyasal reformlara giren bürokrasi siyasal denetimini azınlıklara kabul ettiremiyordu.(68)

67) Çağlar KEYDER, 1990, a.g.e., s.29.

«Osmanlı milliyetçiliği» azınlıkların «milli varlık meselesi» dedikleri ayrıcalıklarla donatılmış milliyet temelindeki örgütlenmeleri ile uzlaştırılamıyor, azınlık burjuvazisi, elindeki ayrıcalıkları merkezi bürokrasinin denetimi altına girerek riske atmak istemiyordu.(69)

"Milletler'in çıkarları arasında temel bir çatışma vardı ve ittihatçıların, Sir Gerard'ın, «aynı hizaya getirme politikası» dediği şeyi başarmaları halinde Rumlar- ile Ermenilerin kaybedeceği çok şey vardı. Ayrıcalıklarından yoksun kalan bazı milletler'in, ittihatçıların temsil ettiği Türk küçük burjuvazisi üzerindeki üstünlüklerini kaybetmeleri halinde olacak olan buydu.

Ayrıca ittihatçılar, Paçedoref'in tasvir ettiği işbölümünden de hiç memnun değillerdi; bu işbölümüne göre Türk halkının geniş çoğunluğu geri ve sömürülen bir köylülükten oluşuyor, kentli nüfusun geniş kesimi ise iflas etmiş bir devlete hizmet eden küçük memurlar ve subaylar ile himaye edilen azınlıklar ve levantenler karşısında rekabet imkanından yoksun bulunan esnaf ve zanaatkarlardan meydana geliyordu. Ittihatçılar, haksız yöntemlerle edinildiğine inandıkları Rum-Ermeni ekonomik üstünlüğüne içerliyorlar ve bu milletler'in Osmanlılar'ın yeniden

68) Çağlar KEYDER, 1990, s.57. 1908 sonrasında Osmanlı bürokrasisinin Rum ve Ermeni azınlıklarla uzlaşma çabalarına ilişkin bazı örnekler için bkz. Feroz AHMAD, a.g.e., ss. 121-164.

69) Feroz AHMAD, a.g.e., s. 121 ve 136.

canlanmasına katkıda bulunmayı reddetmelerine kızıyorlardı." (70).

Geniş halk kitleleri açısından bakıldığında da Hristiyan düşmanlığının nedenleri kolayca görülebilir. İlk olarak dini-etnik bir ayrımın sınıfsal bir ayrımla örtüşmüş olması (71), yani küçük köylünün doğrudan Hristiyan tüccarla ilişkisi böyle bir olgunun temellerini oluşturuyordu. Bunun dışında Batı Anadolu'nun ve daha sonra Doğu ve Güney Anadolu'nun (özellikle Çukurova) ihracata yönelik tarım potansiyelinin ortaya çıkması bu bölgelerde toprağın hızla el değiştirmesi sonucunu doğurmuştu.

Toprak sahipliği konumunun yitimi Türk köylüsü için egemen ulus olma konumunun yitimiydi. Bu maddi temeller;— azınlıkların askere alınmamaları ve bunun sonucunda bazı ekonomik avantajlara sahip olmaları, devletin gittikçe toprak kaybetmesi ve parçalanma noktasına gelmesi, azınlıkların katliamları büyük yankı uyandırırken Balkanlarda Müslüman katliamlarının üzerinde durulmaması (...) ve genel olarak azınlıkların daha yüksek bir refah düzeyinde olmaları gibi Türk ulusunu korku ve yokolma psikoza içine sokan diğer koşullarla desteklenince Türk milliyetçiliğinin temelleri artık oluşmuş ve azınlıkların tehcirinin arefesine gelinmiş oluyordu (72).

70) Feroz AHMAD, a.g.e., ss 138-139. (Vurgular Yazarın).

71)) Stefanos YERASIMOS, a.g.e., s. 657.

72) Taner AKÇAM, Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, İstanbul, İletişim, 1992.

1915 tehciri ile Ermenilerin, Yunan işgali ve buna karşı örgütlenen milli kuvvetlerin mücadelesinin seyrini izleyerek 1922 yılına kadar da Rumların bugünkü Türkiye sınırları içindeki etkinliği ve hemen hemen varlığı son buldu.

Milli mücadelenin örgütlenmesinde azınlıkların tasfiyesi olgusunun merkezi bir önemi vardır. Bu tasfiyenin dolaysız sonucu olarak yerel müslüman esraf azınlıkların terkettiği topraklara ve işlere elkoymuş ve başta ticaret olmak üzere daha önce azınlıkların tekeline bulunan iktisadi alanları hızla doldurmuştu. İttihat Terakki döneminde uygulanan «milli iktisat» politikalarının varlığı bu son nokta, savaşın bitimiyle birlikte Ermeni ve Rumların topraklarını geri almak üzere ülkeye dönme tehlikesi ortaya çıkınca tasfiyeden aslan payını alan müslüman esraf ve ticaret burjuvazisinin bürokratlar etrafında biraraya gelmesine neden oldu.

Bürokrasiyi milli mücadeledeki rolüne iten saikler ise Rum ve Ermenilerin geri dönmesi tehlikesinden ibaret değildir (73). Onun devletin merkezi yapısının korunması gibi kendi varlığı açısından hayati, ödün verilemez bir talebi vardır ve devletin parçalanması doğrudan kendi varlığına yönelmiş bir tehdittir. Nihayet milli mücadele bu taleplerin karşılanabileceği asgari bir uzlaşma zemini bulma ihtimali ortadan kalkınca örgütlenebilmiş ve yerli müslüman esraf (büyük toprak sahipleri, yerel tüccar ve

73) Bununla birlikte İttihat ve Terakki liderleri de Rum ve Ermenilerin geri dönmesinden korkmuyor değillerdi. Rum ve Ermeni tehcirinde, İttihat ve Terakki liderleri en önemli rolü oynamışlardı. Ayrıca Milli Mücadele'yi ilk

ileri gelenler) ile merkezi devlet bürokrasisinin radikal kanadı arasındaki ittifak bir kader birliği içinde milli mücadeleye damgasını vurmuştur. Bunu izleyen yıllarda gerçekleşecek olan dönüşümlerin sınırları ve yönelişleri yine bu ittifak çerçevesinde belirlenecektir.

Örgütleyenler Rum ve Ermeni tehcirinde baş rolü oynayan komutanlardı. Bkz.Taner AKÇAM, a.g.e.,ss. 149-169.

II.BÖLÜM

TEK PARTİ YÖNETİMİNİN KURULMASI

1923 sonrasındaki gelişmeler bir yandan bürokrasinin kapitalist gelişme yönündeki eğilimlerini belirginleştirdiği, bununla ilgili gerekli reformları hızla uygulamaya koyduğu, diğer yandan kendi iktidarını sağlamlaştırmaya yönelik önlemleri aldığı bir dönemdi. Varolan toplumsal yapı dolayısıyla sahip olduğu güç ve Milli Mücadele'deki önderliği ile kazanmış olduğu prestij verili iken, bürokrasinin hemen 1923 sonrasında toplumsal yapı ve ekonomi üzerinde egemenliğini kurmuş olması beklenirdi. Ancak bürokrasinin 30'lu yıllarda ekonomi ve toplum üzerinde kurduğu tartışılmaz hakimiyetin ortaya çıkması için bürokrasinin 1920'li yıllardaki mücadeleleri vermesi , tüm muhalefet kanallarını tıkaması -ve tabii ki bunun gerekliliğinin ortaya çıkması- gerekiyordu.

Bürokrasinin İç Hesaplaşması Üzerine

«Devleti kurtarma» fikri ile biraraya gelen bürokrasinin farklı kesimleri onları biraraya getiren Osmanlı Devleti'nin varlığı ortadan kalkınca kendilerini çatışma içinde buldular (74). Mustafa Kemal'in liderliğindeki bürokrasinin radikal kanadı Tanzimat'la başlayan modernleşme akımının ve bu akımın yarattığı gelenegın evrimi sonucunda ortaya çıkmıştı ama bu gelenegin doğrudan temsilcisi olduğunu ileri sürmek güçtür (75).

74) Çağlar KEYDER, 1990, a.g.e., ss.72.

75) Sungur SAVRAN , "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", 11.Tez ,sayı:1 , İstanbul, 1985, ss. 202.

İttihat ve Terakki, "İmparatorluğu yeniden canlandırmaya uğraşmış, reformcu ideolojisi, monarşiye, İslama ya da imparatorluk topraklarını elde tutma çabasına meydan okumamıştı" (76). Kemalist bürokrasi ise yine önüne devleti kurtarma hedefini koymuştu ve şimdi kurtarmak üzere yola çıktığı devleti tahrip ediyordu (77). Buna karşılık kadro ihtiyacı, Milli Mücadele içerisinde ve sonrasında bir taraftan «İttihatçılık» lanetlenirken, diğer taraftan da eski Babıali bürokrasisinin bir bölümünün İstanbul'dan Ankara'ya gelerek örgütlenme durumunda olan bürokrasinin kadrolarına katılması gibi garip bir durumu ortaya çıkartmıştı (78).—

İttihat ve Terakki'nin geri kalan bölümü ise İstanbul'daki ekonomik üstünlük durumunu korumakla yetinmişti. "Çünkü siyasal iktidar Anadolu'ya taşınmış olsa bile, İstanbul ekonomik üstünlüğü ile iradesini kabul ettirmeyi hala başarıyordu. Böylece ilk çatışma eski müttefikler arasında, yani askerlerle eşraf arasında değil de asıl yeni yönetici kadro ile eski başkent'in güçleri arasında patlak vereceğe benziyordu" (79).

76) Çağlar KEYDER, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", Geçiş Sürecinde Türkiye içinde, a.g.e., ss.45.

77) En başında Kemalistler de saltanatsız, hilafetsiz bir toplum düşünmüyorlardı. Ancak her toplumsal politik süreç gibi bu süreç de, kendini de dönüştüren dinamikleri içinde taşımakta idi.

78) Taner TİMUR, Türk Devrimi ve Sonrası, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993, ss.59.

79) Stefanos YERASIMOS, a.g.e, ss. 659 (Ayrıca bkz. ss.677).

Milli Mücadele ertesinde bürokrasinin radikal kanadının rakipleri -ya da olası rakipleri- kim olursa olsun, Osmanlı Devleti'nin başlıca mesruluk kaynağı olması dolayısıyla toplum içerisinde kurumlaşmış olan ve hala toplumun başlıca birleştirici etmeni olan dinin ve onunla bütünleşmiş olan saltanatın, bu rakiplerin örgütlenmelerinde başlıca odağı oluşturacağı hemen hemen kesinlikle tahmin edilebilirdi (80). Ayrıca bu kurumlar Osmanlı toplumsal formasyonunda siyasal yapıların, hukukun ve eğitimin, daha genel bir çerçevede ideoloji ve kültürün korunduğu kurumlar olarak burjuva toplumunun kurulmasının- önünde ciddi bir engel teşkil ediyorlardı (81). Nitekim Cumhuriyet'in kapitalist bir devlet olarak kuruluşundan itibaren ve saltanat ile hilafetin kaldırılmasından sonra dahi kemalist bürokrasi, muhaliflerini ortadan kaldırmak için «din elden gidiyor» söylemine benzer biçimde «din geri geliyor» söylemini kullanacaktır.

Halifelik ve saltanat sorunu bu kurumların ilgisiyle radikal bir biçimde çözümlendi. Ancak İttihat ve Terakki kadrolarının ve Kemalist önderliğin muhtemel rakipleri olabilecek milli mücadelenin diğer liderlerinin tasfiyesi ise daha uzun bir sürece, tüm muhalefetin tasfiyesi ile birlikte tek parti rejimini getirecek bir sürece yayıldı.

İzmir İktisat Kongresi ile hem yerli burjuvazinin hem de emperyalist devletlerin nezdinde güvenilirliğini kanıtlayan kemalist önderlik bu arada Lozan Anlaşması'nın imzalanmasıyla da pekiştirmiş olduğu prestijini kullanarak mecliste seçime gidilmesini istedi ve seçim sonunda mecliste mutlak üstünlük sağladı (82). Ordu içerisindeki

80) Çağlar KEYDER, a.g.e., ss.74.

rakiplerini ise «ordu mensupluğu ile mebusluğun bağdaşmayacağına» dair kanunla ve bu kanun neticesinde en önemli komutanların mebusluğu tercih etmesiyle büyük ölçüde bertaraf etti (83).

Meclis ve ordu içerisindeki bu manevralardan sonra muhalefetin tasfiyesinin ikinci adımı Seyh Sait ayaklanması oldu. Seyh Sait ayaklanması vesilesiyle Takrir-i Sükun Kanunu'ndan yararlanarak ve biri faaliyet bölgesi isyan bölgesi, diğeri faaliyet bölgesi Ankara olmak üzere kurulan İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla meclisteki ikinci grubun-örgütü durumundaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı (84). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasının gerekçesini ise gericiliğin kışkırtılması oluşturuyordu. Ankara İstiklal Mahkemesi partinin programındaki «efkâr ve itikadât-ı diniyeye hürmetkâr» olma prensibinin bütün karşı-devrimcilere bir çağrı anlamına geldiği şeklinde yorumlamıştı (85).

Sağ ve sol tüm basın İzmir suikastı olayından çok önce bu bastırma ve susturma hareketinden payını almıştı (86). ve aslında yönetici grup, "yalnız bütün rakip örgütlenme

81) Sungur SAVRAN, a.g.m, s.52.

82) Fikret BASKAYA, a.g.e., ss.108-109

83) Fikret BASKAYA, a.g.e., ss.108-109

84) Mete TUNÇAY, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması(1923-1931), Ankara,Yurt Yayınları, 1981, ss. 146-149.

85) Mete TUNÇAY, a.g.e. ss. 146-147.

86) Muhalif basının (liberal ve sol basın başta olmak üzere) "...çoğu tamamen yokoldu, ötekiler ise ancak on beş yıl sonra yeniden faaliyete geçebildiler...yirmi yılı aşkın bir süre meclis muhalefetsiz kaldı." (Stefanos YERASIMOS,

esaslarının kökünü kazımayı değil, aynı zamanda bireyin her türlü mahalli bağlantıdan sıyrıldığını göstereceği umulan bir görünüş beraberliği gerçekleştirmek istiyordu. Bu yüzden de, her türlü özgüllüğü ve mahalli özelliği yok etmeyi kendine hedef seçti. Milliyetçilik bütün reformların başvurduğu örtük ideoloji oldu" (87).

Seyh Sait ayaklanmasını bahane ederek girişilen bu imha ve tasfiye girişiminden kurtulanlar, İzmir Suikastı bahane edilerek gerçekleştirilen ikinci bir tasfiye dalgasından kurtulamayacaklardı (88).

Cumhuriyet'in İktisadi Yönelişlerinin Belirginleşmesi

Cumhuriyet'in iktisadi yönelişlerinin belirginleşmesinde Lozan Anlaşması ve kuşkusuz bundan ayrış-
düşünülemez olan İzmir İktisat Kongresi bir dönüm noktası oluşturur. Genç Cumhuriyet'in kapitalist dünya ekonomisi ile ilişkilerinin, bu bütünde nasıl bir yer alacağının genel çerçevesi ve ülke içinde uygulanacak olan ekonomi politikalarının temelleri bu dönüm noktasında belirlenmiştir (89).

"Tek Parti Dönemi", Geçiş Sürecinde Türkiye içinde, der. İ. Cemil SCHICK, E. Ahmet TONAK, İstanbul, Belge Yayınları, 1990, s.99.) Ayrıca bkz. Mete TUNÇAY, a.g.e., ss. 142-149.

87) Çağlar KEYDER, a.g.e., s. 74.

88) Mete TUNÇAY, 1981, a.g.e., s. 161-168.

89) Korkut BORATAV, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988, s. 31.

Lozan Anlaşması ilk olarak kapitülasyonların kaldırılmasını öngörüyordu. Buna karşılık Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı borçlarının (eski/yeni toprak oranına göre indirimle) 2/3'ünü ödemeyi taahhüt ediyor; anlaşmaya ilave olarak imzalanan ticaret sözleşmesiyle 5 yıl süreyle dışarıya karşı uygulabileceği iktisat politikalarını donduruyor; bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılıp, yenilerinin de konmamasını kabul ediyor ve gümrük tarifelerini yine 5 yıl süreyle değiştirmeyeceğini taahhüt ediyordu (90).

İzmir İktisat Kongresi ise Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir anda alelacele toplandı. Kongrenin toplanmasının böyle bir zamana denk gelmesi tesadüf değildi. Lozan masasına kendi anlaşma koşullarını net olarak ifade etmiş olarak -Kongre'de alınan kararların da ortaya koyduğu gibi- yabancı sermayeye karşı tutumlarının ve iktisat politikasına ilişkin hedefleri ve görüşlerinin ne olacağı konusunda emperyalist devletlerin endişelerini gidermiş olarak dönmek hedeflenmişti (91).

Kongreye sözde tüm zümrelerin temsilcileri katılmıştı. Daha çok İstanbul'daki büyük tacirlerin örgütlenmiş olduğu Milli Türk Ticaret Birliği (92) kongrede tacirler adına ağırlığını hissettiriyordu. Çiftçi temsilcileri büyük

90) Korkut BORATAY, a.g.e., ss. 32-33. "Kısacası müttefikler, Türkiye'de kendi çıkarlarının özünü korumayı becerdiler". (Stefanos YERASIMOS, a.g.e., s. 655.)

91) Taner TİMUR, a.g.e., ss. 38-39.

92) Milli Türk Ticaret Birliği'nin kongreye ne amaçla katıldığına ilişkin bir ipucu bu birliğin tüzüğünde bulunabilir. Tüzüğe göre birliğin amaçlarından biri de şuydu: "Memleketin ticari hayatına tesiri dokunacak

toprak sahiplerinin temsilciliğini yapıyordu ve toprak ağalarından oluşuyordu (93). İscilerin temsilciliğini üstlenen Umum Amele Birliği'nin ise, yeni yeni ortaya çıkan sosyalist oluşumları köreltmek üzere Milli Türk Ticaret Birliği tarafından kurdurulmuş olduğu biliniyordu. Sonuçta, «bu kongrede temsil edilenler sadece egemen sınıflardı» (94).

"Kongre'nin amacı, uygulamaya koyulacak iktisat politikası önlemleri hakkında hükümet kadroları ile toprak sahipleri, tüccarlar ve birkaç sanayici arasında bir uzlaşma sağlamaktır. Bir başka deyişle, Kongre, yönetici asker-bürokrat kadronun, toplumun varlıklı sınıflarıyla etkili bir siyasal-sosyal iletişim kurma istegini gerçekleştirdiği bir zemin olmuştur" (95).

Kongrenin açıklıkla ortaya koyduğu şey mülk sahibi sınıfların ulusal bir ekonomi kurulması ile ilgili istekleri idi (96). Diğer yandan Avrupa'ya bu isteklerinin yabancı sermaye düşmanlığı anlamına gelmediği mesajı veriliyordu. «Türk Kanunlarına saygılı olmak koşuluyla» yabancı sermaye ayrıca arzulanıyordu (97). Ancak yabancı

hadiseleri takip ve tetkik ederek, çeşitli iktisadi meselelerde tüccarın ve memleketin menfaatlerine uygun şekilde hükümete yol göstermek." (Vurgu A.B.) (Stefanos YERASIMOS a.g.e., s.660.)

93) Fikret BASKAYA, a.g.e., ss. 130-131.

94) Stefanos YERASIMOS, a.g.e., s.661.

95) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 135.

96) "Yerli gayrimüslimlerin ticaretlede sahip olduğu etkililiğin azaltılması için hükümetin önlemler getireceğinden söz etmesi özellikle İstanbullu Müslüman-Türk

sermayenin geliş biçimi ile ilgili olarak ayrıcalıklı bir azınlık burjuvazisinin aracılık ettiği dönem son bulmuştu (98).

tüccarlar arasında büyük hoşnutluğa yol açtı." (Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.135.

97) "İşçilerin «imtiyazlı ecnebi müesseselerin devletleştirilmesi» için verdikleri önergenin kongrede işçiler dışındakilerin oy birliğiyle reddedilmiş olması da ilgi çekiciydi." (Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.138. Ökçün'e atıfta bulunuyor).—

98) "Türk, dinine, milliyetine, toprağına, ... düşman olmayan milletlere daima dosttur; **ecnebi sermayesine aleyhtar değildir.** Ancak kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz... **her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez.**" (Vurgu benim) İzmir İ.K. Ökçün, 1968'den aktaran Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.137.

sermayenin geliş biçimi ile ilgili olarak ayrıcalıklı bir azınlık burjuvazisinin aracılık ettiği dönem son bulmuştu (98).

tüccarlar arasında büyük hoşnutluğa yolaçtı." (Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.135.

97) "İşçilerin «imtiyazlı ecnebi müesseselerin devletleştirilmesi» için verdikleri önergenin kongrede işçiler dışındakilerin oy birliğiyle reddedilmiş olması da ilgi çekiciydi." (Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.138. Ökçün'e atıfta bulunuyor).—

98) "Türk, dinine, milliyetine, toprağına, ... düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz... her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez." (Vurgu benim) İzmir İ.K. Ökçün, 1968'den aktaran Yahya S. TEZEL, a.g.e., s.137.

III. BÖLÜM
BÜROKRASİNİN EVRİMİ

Osmanlı Bürokrasisinden Cumhuriyet Bürokrasisine

Osmanlı bürokrasisi Cumhuriyet bürokrasisinden ve genelde modern kapitalist devlet bürokrasisinden temelde farklılıklar gösteriyordu. Bu farklılıkların anlaşılması ancak Osmanlı bürokrasisinin var olduğu, yukarıda kısaca değinilen Osmanlı'daki farklı üretim tarzı çerçevesinde mümkün olabilir.

Osmanlı toplumsal formasyonunda bürokrasinin kendi örgütlediği ve denetlediği üretimin sonucunda ortaya çıkan artığı vergi mekanizmasıyla mülk edinmesi bu kesimin bir sınıf olarak belirmesini sağlar. İlk bakışta bürokrasinin bir sınıf olması yukarıda açıklanan bürokrasinin görece özerkliği teziyle çelişiyor gibi görünebilir. Ancak modern bürokrasinin kapitalist bir toplumsal formasyondaki varlığının, bu toplumsal örgütlenme biçiminde ekonomik düzey ile siyasi düzeyin ayrılığına dayandığı gözönünde bulundurulduğunda iki farklı bürokrasinin- kapitalizm- öncesi bürokrasisi ve kapitalizm bürokrasisi- varolduğu ortaya çıkar.

Gerçekten de kapitalizmde bürokrasi işlevsel olarak tanımlanır; üretime ilişkin değildir. Devlet kurumları içinde işlev görür ve ona asıl karakterini veren de budur. Kapitalizmde ücretli emeğin ekonomik ilişkiler çerçevesinde sömürülmesi hakim sınıfın da bu ekonomik ilişkiler içerisinde kapitalistler olarak yer almasını gerektirir. Kapitalizm-öncesi hakim sınıfların daha önce bizzat kendileri tarafından yerine getirilen devlet işlevlerinin kapitalist üretim tarzıyla beraber hakim sınıfın

(burjuvazi) kendisinden ayrı bir başka tabakaya devredilmesi, kapitalist üretim ilişkilerinin gerçek karakterini de gizler. Böylece bürokrasi ideolojik bir işlevi de yerine getirir ve aşağıda değinileceği gibi «hakem devlet», «tarafsızlık», «ulusal çıkar» gibi çeşitli şekillerde bu ideolojinin yeniden üretilmesini sağlar.

Buna karşılık Osmanlı toplumsal formasyonunda modern bürokrasi benzeri bir bürokrasinin yeri yoktur. Çünkü artığın mülk edinilmesi vergi vasıtasıyla gerçekleşir; iktisadi süreçlerin kendi işleyişleriyle değil. Hakim sınıf kapitalizmde olduğu gibi yine artığın mülk edinildiği yerdedir; Osmanlı toplumsal formasyonunda verginin toplandığı yer olan devlette.

Aynı şekilde Osmanlı toplumunda devlet, meşruiyetini kapitalizmden çok farklı temellere dayandırır. Din ve devletin birliği bu meşruluğun ideolojik kaynaklarından biridir (99). Aynı şekilde devletin adalet anlayışı Osmanlı toplumunda da devlet adaletine bir güven duyulmasını sağlıyor ve uygulamalar sürekli bunu besliyordu. Ancak bunun ve genelde devletin meşruiyetinin nesnel temeli, köylülük ile olan ilişkisinde, onu korumasında yatar. Hakim sınıfın devlet içinde örgütlenmiş olması sebebiyle devletin meşruluğu ile sistemin meşruluğu bu noktada çakışır.

Böylece Osmanlı toplumsal formasyonunda devletin içinde örgütlenmiş olan hakim sınıf devlete ilişkin işlevleri de yerine getirdiği için aynı zamanda bir bürokrasidir.

99) Metin HEPER, a.g.m., s. 22.

Bu özdeşlik kimi yazarların Osmanlı toplumsal formasyonundaki hakim sınıftan «devlet sınıfı» olarak söz etmelerinin temelini oluşturur (100). Fakat devlet sınıfı kavramı ebedi bir devlet ve bunun içini dolduran bir sınıf çağrışımını yaratmakta, devletin karakterini bir ölçüde gizler görünmektedir. Adeta sınıf devlete ait gibidir. Bu yüzden bu incelemede bürokrasi kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

Osmanlı bürokrasisi Osmanlı toplumunun hakim sınıfıydı ve bir hakim sınıf olarak farklı kesimlerden oluşuyordu. Osmanlı tarihi boyunca bürokrasinin bu farklı kesimlerinin arasındaki güç ilişkileri sürekli olarak değişmekle kalmamış, kimi kesimler tarih sahnesinden silinirken, kimi kesimler de yeni ortaya çıkmıştı.

Osmanlı imparatorluğu'nun klasik döneminde bürokrasi farklı kıstaslarla bölümlenebilir. Askerlikle olan ilgileri ve kul statüsünde olup olmadıklarına bakılarak bürokrasi, ulema ve icrai askeriler olarak iki fraksiyona ayrılabilir (101). Bu günden geri doğru baktığımızda Tanzimat hareketinin önderliğini yapan bürokratlar Osmanlı Klasik döneminin icrai askeriler olarak adlandırılabilen fraksiyonunun evrilmesiyle ortaya çıkmışlardı. Ancak bu fraksiyon da yine Osmanlı toplumundaki sınıf mücadelelerinin anlaşılmasında çok önemli olan bir diğer ayrıma tabiydi. Bu ayrım güç ilişkilerinin ibresinin yönünü Osmanlı tarihi boyunca değiştirecek olan merkez-merkezkaç ayrımıdır. Böylece Osmanlı bürokrasisi birden fazla ve kimi

100) Çağlar Keyder'in bu incelemede yeralan tüm çalışmaları örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca bkz. Samir AMIN, *Esitsiz Gelişme*, çev. Ahmet Kotil, İstanbul, Arba, 1991, ss. 24-26.

zaman birinin, kimi zaman ötekinin (ya da her ikisinin) ön plana çıktığı, kıstaslarla bölünmüş, fraksiyonlara ayrılmıştı.

Devletin mali krizine çözüm olarak geliştirilen iltizam sistemi icrai askerilerin taşradaki kesimi olan timarlı sipahiliğe büyük darbe vurmuştu. Bunların yerini kısa sürede alan âyan bundan sonra merkez-merkezkaç çekişmesinde taraflardan birini oluşturacaktı.

Tanzimat'ı gerçekleştiren bürokratlar merkezdeki bürokrasinin icrai askeriler fraksiyonuna dahildiler ve bunu ulemanın çıkarları aleyhine yapmışlardı. Bu konuda askerlikle olan ilişkileri ve kul statüsünde olup olmamaları önemli görünürken diğer yandan Tanzimattan kısa bir süre önce icrai askerilerin yine merkezdeki önemli bir bölümü olan yeniçerilerin yine bu batıcı bürokratların etkinliği ile tasfiye edilmesi (1826) artık bürokrasinin bölümlenmesinde daha farklı kıstasların da eşzamanlı olarak etkili olmak üzere ortaya çıktığını göstermektedir.

Osmanlı'nın dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde toplumsal dönüşüm etrafında yürütülen mücadelelerde bürokrasi çeşitli katmanları ile farklı yanlarda kalmıştır. Aralarındaki yegane ortaklık devletin kurtarılması gereği ve çabasıdır.

Avrupa ülkelerinde elçilikler kurulmasıyla birlikte Batı ile daha güçlü bir iletişim kurma fırsatını bulan bürokrasi içerisinde hariciyeciler diye adlandırılabilen batıcı bir grup ortaya çıkmıştı. XIX. yüzyıla dek icrai askeriler fraksiyonunun en yüksek kademelerinde idari ve

askeri işler farklılaşması yokken, XIX. yüzyıldaki gelişmelerle birlikte hariciyeciler askerlikle ilgisi bulunmayan alafranga memurlar olarak farklılaşmaya başladılar (102) ve Bab-ı Ali'de yerleşen sivil bürokrasiyi oluşturdular. Bunlar Osmanlı toplumunun geleceğini batılılışmasında görüyorlardı. Hariciyecilerin batıcılığı nasıl ki ilericiiliklerinden gelmiyorsa Tanzimat hareketine karşı çıkan ulemanın bu karşı çıkışı da gericiiliğinden kaynaklanmıyordu. Ulemanın geleceği eski düzenin muhafaza edilmesine bağlıydı. Bu yüzden ideolojik olarak gerici olduğu için değil nesnel çıkarları dolayısıyla, dinsel kurumlardan yargıya kadar devletin çoğu işlevini elinde tuttuğu ve bu konumu tehlikeye düştüğü için batıcı bir dönüşümün karşısında yer alıyordu (103). Batıcı bürokratlar ise hukuki olarak icrai asker sayıldıklarından Tanzimat'a kadar bunlara siyaseten katli uygulanabiliyordu ve malları müsadere edilebiliyordu. Toplumsal konumları ile birlikte mal ve canlarının da bir güvencesi yoktu. 1826'da müsadere usûlünün Tanzimat'la da siyaseten katli uygulamasının kaldırılmasıyla can ve mal güvenlikleri sağlanmıştı. Fakat Osmanlı imparatorluğu'nun çöküşü ile birlikte toplumsal konumlarını da yitirecek olan bu kesim bu yüzden gittikçe batılılışma yönündeki bir dönüşümün bayraktarı haline geldi (104). Bürokrasinin bu kanadı gerçekleştirmek istedikleri bu dönüşümle birlikte kendisi de gittikçe dönüşecekti.

1827'de Tıbbiye, 1834'de Harbiye ve 1859'da Mülkiye mektepleri bürokrasiye çok sayıda memur verdi. İmparatorluğun değişik bölgelerinden olan bu mektepliler Avrupa siyasi geleneği içindeki çağdaş akımlardan etkilenmiş, yalnızca yetistikleri okullar itibarı ile

102) Sina AKŞİN, a.g.m., ss.37-38.

103) Sungur SAVRAN, a.g.e., s.27.

değil, çalıştıkları kurumlar ve artığa el koyma ilişkisindeki yerleri bakımından da, başlıca amaçları iç çatışma ve dış baskılara karşı koyabilmek için devleti ıslah etmek olan entellektüellerdi (105). 1867'de kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden sonra 1889'da kurulan İttihat ve Terakki bunların asıl örgütü olacaktır (106).

1876'da ilan edilen I.Meşrutiyet'ten kısa bir süre sonra iktidarın Bab-ı Ali bürokratlarına geçmesi sonucu batılılaşıma yanlılarının ilk kuşağının rolü sona erdi.— Sarayın muhafazakar yönlendirmeleri sonucu geleneksel düzeni yüceltmek için İslamiyeti toparlayıcı bir güç olarak gören yeni bir fraksiyonun karşısına bu kez gelecekte İttihat ve Terakki içinde örgütlenecek olan Jöntürkler çıkmıştır (107). Osmanlı tarihinde ilk kez burjuva devrimci bir hareket olarak ortaya çıkan Jöntürkler I. Meşrutiyetin kaldırılmasından sonra gözden düşen ıslahatçıların bir dönüşüme uğramasıyla daha radikal bir grup olarak doğmuşlardı (108). Jöntürkler yine «devleti kurtarmak» gayesiyle yola çıkmışlardı ama iktisadi bağımsızlık temasını işliyorlardı ve mutlakîyetçilik aleyhtarı bir söylemleri vardı. Böylece Osmanlı bürokrasi yeni bir bölünme yaşıyor, bir bölümü daha radikal bir yönde dönüşüme uğruyordu (109).

104) Sungur SAVRAN, a.g.e., s.27.

105) Çağlar KEYDER, a.g.e., s.45-46.

106) Sina AKŞİN, a.g.e., s.41.

107) Çağlar KEYDER, a.g.e., s.47.

108) Sungur SAVRAN, a.g.e., s.28.

109) Sungur SAVRAN, a.g.e., s.28.

Jöntürkler o dönemde revaçta olan ve özellikle Almanya ve İtalya'da uygulanan «milli ekonomi» düşüncesinden çokça etkilenmişlerdi.

"Fakat, jöntürklerin toplumsal yapıdaki yeri [bu ülkelerdeki benzerlerinden] çok farklıydı. Jöntürkler, çıkarları himaye altında bir iç pazarın kurulmasını gerektiren ve siyasi yapıyı etkilemeyi amaçlayan bir toplumsal grup adına konuşmuyorlardı; devlet mekanizmasını bizzat ele geçirecek bir konumdaydılar. Ama önemli bir eksikleri vardı: Osmanlı İmparatorluğu'nda, milli ekonominin kurulması çıkarlarına uygun düşen bir sanayi burjuvazisi henüz yoktu. Ne var ki, devlet mekanizması ele geçirildiğinde, bu güçlü konum, burjuvazi yerine-geçebilecek ayrıcalıklı bir grup oluşturmakta kullanılabilirdi. Devletin toplumsal yapıdaki ayrıcalıklı yerini korumak için devleti ele geçirmek ve savunmak öncelikli bir önem taşıyordu" (110).

Başlarda jöntürklerin içerisinde örgütlenmiş olduğu İttihat ve Terakki Partisi, İngiliz sempatizanı olduğunu saklamıyordu. Ancak gerek İngiliz devletinin Osmanlı aleyhindeki politikaları gerekse emperyalist ülkeler arası rekabetin seyri gittikçe Almanya'nın Osmanlı'daki etkinliğini arttırdı. Almanya ile kurulan ittifak 1. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürecekti.

Osmanlı Devleti'nin yarı-sömürge niteliği ittihatçıların «milli iktisat» denen iktisadi politikalarını uygulamalarına fırsat vermiyordu. Savaş

110) Çağlar KEYDER, a.g.e., ss. 48-49.

döneminde ittihamçılar ilk defa istedikleri politikaları uygulama fırsatını buldular (111).

Kapitalizmde Bürokrasinin Görece Özerkliği Üzerine

Kapitalist Üretim tarzı üzerinde yükselen devlet, daha önceki üretim tarzlarına oranla toplum ile devlet arasındaki temel ayrılığın en üst seviyeye çıkmasına dayanır. Kapitalist devletin bu niteliği, kapitalist üretim biçimde ekonomik ilişkilerle siyasal ilişkilerin birbirinden tümüyle farklı alanlarda yer almasından kaynaklanır. (112) Kapitalist üretim biçimi genelleşmiş meta üretimi temelinde kurulmuş olan tek sosyal örgütlenme şeklidir. Bir yandan doğrudan üreticilerin üretim araçlarından kopuşuna diğer yandan da var olan üretim araçlarının önceden biriktirilmiş bir servetin sahibi olan kapitalist sınıfın mülkiyetinde bulunuşuna dayalı olan kapitalist üretim mekanizması, bu niteliğiyle tarihte görülen daha önceki üretim biçimlerinden farklı olarak, ekonomi dışı zora dayanmayan bir üretim biçimidir. (113) Bu nedenle bir kez doğrudan üreticilerin üretim araçlarından kopuşu ve kapitalist sınıfın üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti kurulduktan sonra, burjuvazinin hakimiyeti üretim süreci içinde sağlanır.

Öte yandan burjuvazi doğası gereği kendi içinde rekabet tarafından parçalanmış bir yapıya sahiptir. Ayrı ayrı hiçbir bankacı, sanayici ya da tüccar, kapitalist

111) Birinci bölümde bu dönem kısaca özetlenmiştir.

112) Gülnur Savran, s.54.

sermayenin bütünü'nün çıkarlarını yalnız kendisinde cisimleştiremez. Bu olgu hakim bir sınıf olan burjuvazinin diğer özgüllükleriyle de birleştiği zaman görece özerk bir devlet aygıtını ve onu oluşturan unsurların görece özerkliği gerektirir. Mandel'in deyişiyle burjuvalarla ilişkileri, kralın hakimlerinin mahkemeyle olan ilişkilerinden çok farklı olan bir politik personelin belirli bir özerkliğe sahip olmasını zorunlu kılan da tam da bu olgudur. Böylece burjuvazi «hükmeder ama yönetmez».(114)

Bu tür bir toplumsal örgütlenme, devlete, kapitalizm öncesi üretim biçimlerine ait olan devlet biçimlerinden daha farklı bir nitelik kazandırır. Böyle olunca bürokrasinin toplumsal formasyon içindeki konumlanışı ve işlevi de kapitalizm öncesi toplum biçimlerinden farklı olur. Tarih boyunca ortaya çıkan çeşitli devlet biçimleri altındaki bürokrasinin niteliğini geniş olarak tartışmak bu çalışmanın sınırlarını aşıyor. Ancak feodalizmdekinden daha farklı özellikler gösteren Osmanlı toplumsal formasyonunda bürokrasinin niteliğine ilişkin temel bazı saplamalar yapmakta kaçınılmaz.

Marx, Kapital'de kapitalist toprak rantının doğuşunu tartıştığı satırlarda, Batı toplumlarından farklı olarak özel mülkiyet yerine devlet mülkiyetine dayanan toplumsal

113) Bkz. Ernest MANDEL, "Les Crises Sociales et Crise Politique en Amerique Latine", CEP, sayı:16-17, 1974, yayınlanmamış çeviri.

114) Ernest MANDEL, age. Ayrıca hakim sınıf-yönetici sınıf ayrımı için bkz. Nicos POULANTZAS, "Sosyal Sınıflar", çev. Mustafa Ekmeksiz, Yeni Adımlar, Sayı 19-20, 1974, ss. 22-29.

formasyonlardaki temel ayırımı şöyle vurguluyor: "Eğer doğrudan üreticiler özel bir toprak sahibi ile karşılaşmayıp, Asya'da olduğu gibi, toprakbeyleri ve aynı zamanda hükümdarları olarak başlarında duran bir devletin doğrudan emri altında iseler, o zaman, rant ve vergiler çakışır ya da daha doğrusu, burada, toprak rantının bu biçiminden farklı olan hiç bir vergi bulunmaz. Böyle koşullar altında, bu devlete bağlı herkes için geçerli olandan daha güçlü bir siyasal ve iktisadi baskının varlığına gerek yoktur. Devlet, bu durumda en yüksek beydir. Burada egemenlik, ulusal çapta yoğunlaşmış bulunan toprağın sahipliğinden oluşur. Ama öte yanda, toprağın- gerek özel, gerek ortaklaşa zilyedliği ve tasarrufu olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur." (115)

Bu noktada üretim araçlarının özel mülkiyet altında bulunduğu toplumsal oluşumlarla, üretim araçlarının devlet mülkiyeti altında bulunduğu toplumsal oluşumlar arasındaki temel farkın devlet sorununda cisimleştiğini söyleyebiliriz. Özel mülkiyete dayanan toplumsal oluşumların tümünde, devlet aygıtı ve onu oluşturan unsurlar toplum karşısında ne kadar bağımsızlaşırsa bağımsızlaşırsa son tahlilde iktisaden hakim sınıfa bağlı olurken, hakim eğilim olarak devlet mülkiyetine dayalı olan toplumsal oluşumlarda iktisadi alan ile siyasal alanın iç içe geçmesi sonucunda egemenlik sorunu «devletin sahipliğinde» somutlanacaktır.

Nitekim Rosa Luxemburg'un haklı olarak vurguladığı gibi; "böylesi bir yönetim, Avrupa'ninkinden açıkça temelde farklıdır. Bizim merkezi hükümet halkı yolup bu parayla

115) Karl MARX, *Kapital*, C.III, çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Y., 1990, s.695.

memurlarını beslerken, burada tersine memurlar kendi güçleriyle halkı yolarlar ve bu parayla merkezi hükümeti beslerler. Memurlar böylelikle Osmanlı imparatorluğunda, kendi başına dolaysızca ekonomik bir faktör oluşturan ve varlıkları halkın profesyonelce soyulmasına bağımlı olan, ayrı ve kalabalık bir toplumsal sınıf olarak görünür." (116)

Kapitalist üretim tarzı altında ise bürokrasi bir sınıf olmadığı gibi, devlet dolayısıyla temsilciliğini yapmakta olduğu sınıf ya da sınıf kesiminin sınıfsal gücünü de kullanamayan, bir sosyal kategoridir (117). Sosyal kategorilerin özgüllüğü ise, bu kategorilerin tayininde politik ve ideolojik kriterlerin hakim rolü oynamasında yatar. Sosyal kategoriler, üretim sürecinde kendilerine has özel bir rolleri olmadığı için bir sınıf teşkil etmezler (118).

Buna karşılık sosyal kategoriler, bu arada kapitalist devlet bürokrasisi de farklı sınıf kesimlerinden teşekkül edebildikleri halde kendine özgü bir birlik içindedirler. "Ayrıca, politik fonksiyonları bakımından (bürokrasi ve aydınlardan söz ediyor-A.B.)... mensup bulundukları sınıflar karşısında nispi bir özerklik gösterebilirler. Bu yüzden bürokrasiyi ele alırsak, devlet aygıtlarına özel olan iç yetki hiyerarşisi, görevlilere tanınan özel statü, devlet aygıtları içinde geçerli özel iç ideoloji (sınıfların üstünde bir hakem olarak tarafsız devlet,

116) Rosa LUXEMBURG, "Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Mücadeleler ve Sosyal Demokrasi"; Lothar RATHMANN, Berlin Bağdat: Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, hazırlayan: Ragıp Zarakolu, İstanbul, Belge Y., 1982 içinde, ss. 193-194.

117) Sadun EMREALP, a.g.e., ss.36-37.

milletin hizmetinde olmak, umurun menfaati, vs.) bürokrasiye burjuvazi ile küçük burjuvazi mensuplarından oluşan topluluğu birbirine kaynaştırarak bazı konjonktürlerde kendine özgü bir birlik gösterme imkanı verir. Bu şekilde bütün olarak bürokrasi, devlet-iktidar ilişkilerine uygun şekilde kendi üyelerinin mensup oldukları sınıfların menfaatlerinden farklı sınıf menfaatlerine hizmet edebilir" (119).

Böylece kapitalist devlet bürokrasisinin görece özerkliği, devletin görece özerkliği ile yakından ilişkilidir ve Poulantzas'a göre bürokrasisinin devlete ait olduğu gözönünde bulundurularak ele alınmalıdır (120).

Devletin görece özerk niteliği kaynağını ilk olarak kapitalizmin siyasal ve ekonomik düzeylerinin birbiriyle olan ilişkisinden alır. Zira siyasal düzeyin ekonomik düzeyden görece özerkliği sözkonusudur, onun bir gölgesi ya da uzantısı değildir. Bu bakış açısı devleti hakim sınıfın dilediği şekilde yönlendirebildiği bir araç olarak gören yaklaşımı kategorik olarak reddeder (121). Ralph Miliband ile Nicos Poulantzas arasındaki ünlü tartışmanın merkezini de düzeylerin arasındaki bu özgül ilişkiye olan farklı bakış açıları oluşturur. Devletin hakim sınıfın dilediği şekilde yön verdiği bir araç mı, yoksa hakim sınıflardan görece özerk bir yapı mı olduğu sorusuna; bu kadroları dolduran kişilerin hangi toplumsal sınıflardan geldiği sorusuna verdikleri farklı yanıtlar, yukarıda sözünü

118) Nicos FOULANTZAS, a.g.m., s. 18.

119) a.g.m., s. 19.

120) Aktaran Sadun EMREALP, a.g.e., ss. 39.

121) Sadun EMREALP, a.g.e., ss.7.

ettiğimiz ekonomik düzey / siyasal düzey sorununa ilişkin farklı görüşlere sahip olmalarının sonucudur (122).

Devleti bir araç olarak gören ve bu yüzden araççı olarak bilinen yaklaşım, tezini kanıtlamak üzere devlet kadrolarını hakim sınıf üyelerinin doldurduğunu göstermeye çalışır (123). Bunun karşısında yer alan ve devleti, işlevleri toplumdaki yapılar tarafından belirlenen bir yapı olarak tanımlayan ve bu yüzden yapısalcı olarak bilinen yaklaşım, araççı yaklaşımın bu çabasına katılmadığı gibi bunun sonuçlarıyla da ilgilenmez (124).

"Çünkü ilk olarak , kapitalist sınıfın üyelerinin Devlet aygıtına ve hükümete doğrudan katılmaları, bunun sözkonusu olduğu yerde bile, sorunun önemli yanı değildi[rl]. Burjuva sınıfıyla devlet arasındaki bağ nesnel bir iliskidir. Bu demektir ki, eğer belli bir toplumsal formasyonda Devlet'in işlevi ile aynı toplumsal formasyondaki hakim sınıfın çıkarları birbirleriyle uyusuyorsa, bu, sistemin kendi mantığından ötürü böyledir. Yönetici sınıfın üyelerinin Devlet aygıtına doğrudan katılmaları neden değil sonuçtur, hem de bu nesnel

122) Tartışma için bkz. Ralph MILIBAND, Nicos POULANTZAS, Ernesto LACLAU, *Kapitalist Devlet Sorunu*, çev. Yasemin Berkman, Yayına Haz. Murat Belge, Atilla Aksoy, İstanbul, İletişim Y., 1990.

123) Ralph MILIBAND, *Kapitalist Devlet*, çev. Orhan Akınay, İstanbul, Belge Y., 1989. (Özellikle ss. 41-45).

124) Bu yapısalcı yaklaşımın devlet kadrolarını kimin doldurduğu sorunuyla hiç ilgilenmediği anlamına gelmemeli. Araççı yaklaşımın sözü edilen çabasının sonuçlarına olan ilgisizliği, bu çabanın kendine yanlış hedef seçmiş olmasıyla ilgili.

raslantının şans eseri ortaya çıkan ve koşula bağlı bir sonucu" (125).

Hatta şöyle denebilir ki; kadrolarını hakim sınıfın dışındaki diğer sınıf ve kesimlerden gelen kişilerin doldurduğu devlet, işlevlerini daha etkin bir şekilde yerine getirir (126).

Sonuçta devlet kadrolarını kimin doldurduğu sorunu yerini devletin ne tür bir devlet olduğu sorununa bırakır. Böylece yapısalcı bir yaklaşımla devletin görece özerkliği tezi, araççı yaklaşımın tersine, devletin sermayenin uzun dönemli çıkarlarını gözetebilmek için sermayenin kimi kesimlerini karşısına aldığı tarihsel olguları açıklamaya olanak verir (127).—

Burjuvazinin yekpare ve homojen bir sınıf olmadığını, bölümlenmiş; kesimlere, fraksiyonlara ayrılmış olduğunu gözönünde bulundurduğumuzda bu kavramsal aracın önemi ortaya çıkar. İşçi sınıfının mücadeleleri karşısında da devlet, hakim sınıfların iradeleri dışında fakat uzun vadeli çıkarları uğruna tavizler vermelerinde aracılık eder.

Bürokrasinin görece özerkliği yukarıda değindiğimiz gibi bürokrasinin devlete ait olduğu gerçeğiyle ve devletin görece özerkliği tezi ile birlikte ele alınmak durumundadır. Devletin görece özerkliği tezi bize devleti

125) Nicos POULANTZAS, "Kapitalist Devlet Sorunu", Kapitalist Devlet Sorunu içinde, ss. 26-27 (Vurgular aslında var).

126) Nicos POULANTZAS, a.g.e., s.27.

ve bürokrasinin özgül niteliğini anlamamız konusunda önemli bir ipucu vermektedir; Devletin bir nesne olarak ele alınması (araççı yaklaşım) ne kadar yanlış ise -hakem devlet örneğinde olduğu gibi- bir özne olarak ele alınması da o kadar yanlıştır. Çünkü bu her iki yaklaşımda da devlet/toplumsal sınıflar ilişkisi tek yönlü bir belirleme ilişkisine indirgenir. Ya toplumsal sınıflar devleti ya da devlet toplumsal sınıfları boyun eğmeye zorlar (128). Oysa ki devlet Marx'ın sermayeyi ele alış biçimine benzer bir şekilde «bir ilişki» olarak ele alınmalıdır. Devletin bir ilişki olması onun sınıf çelişkilerinden yapısal olarak doğduğunu, sınıf çelişkileriyle ve sınıf çelişkilerince kurulduğunu ifade eder.

"...Devlet'in göreceli özerkliği kendi yapısında (Devlet bir ilişkidir) saklıdır; bu göreceli özerklik, çelişkilerin ve sınıf mücadelesinin sonucu olarak Devlet'in kendi içinde ifade edildiği ölçüde Devlet'in yapısında vardır.Devlet hem bu çelişkilerden doğmakta, hem de bu çelişkilerle ve bu çelişkiler tarafından kurulmaktadır. Bürokrasinin özgül rolünü açıkça belirlememizi sağlayan işte budur; bürokrasi özgül bir toplumsal kategori oluşturduğu halde, sınıfların üstünde, dışında veya bir yanında duran bir grup değildir: Seçkinler grubudur, ama üyelerinin ayrıca bir sınıf konumu... veya üyeliği olan seçkinler" (129).

127) Sadun EMREALP, a.g.e., s. 7.

128) Nicos POULANTZAS, "Kapitalist Devlet: Miliband ve Laclau'ya Cevap", Kapitalist Devlet Sorunu içinde, a.g.e., ss. 162-163.

129) Nicos POULANTZAS, a.g.e., ss. 162-163.

IV. BÖLÜM

BÜROKRASI VE DEVLETÇİLİK

Cumhuriyet Bürokrasisinin Sermaye Birikimindeki Rolü

Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı miras bir yarı-sömürge ekonomisiydi. Avrupa ile kurulan eşitsiz ilişkiler geleneksel sanayiye büyük ölçüde ortadan kaldırmıştı. En gelişmiş sektör olarak tekstil görülüyordu ki 1933'te dahi tekstil üretimi "Türkiye'de tüketilen pamuklu, mensucatin ancak %25'ini karşılıyordu. Yünlü mensucatin %24'ü, ipekli mensucatin da %6'sı yerli üretilirdi. Türkiye o yıllarda şekeri, çimentoyu, unu, deriyi, sabunu ve sayısız başka malları ithal yoluyla sağlıyordu" (130).—

Varolan sanayi emperyalist ülkelerin ilgilenmedikleri ya da henüz el atmamış olduğu alanlardaydı ve bir kaç merkezde toplanmıştı. Bu açıdan bakıldığında uluslararası işbölümü çerçevesinde, batıdaki sanayiye tamamlayıcı bir imalat sektöründen sözedilebilir ki bu imalat sektörü iç talebi dahi çok düşük düzeylerde karşılayabiliyordu (131).

Tüm imalat sanayinin %75'i İstanbul, İzmir ve bir ölçüde de Bursa kentlerinde toplanmıştı. Üretim teknolojisinin geriliği ve üretim birimlerinin küçüklüğü sanayinin en belirgin özelliklerindendi. 1927 sayımına göre 65.245 üretim ünitesinden 28.246'sı atölye kapsamına bile

130) Fikret Başkaya şu eserden aktarıyor; Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. Yılı, Ankara, 1934, s.82-83. içinde, Y.N. Rosaliev "Türkiye'de Sanayi Proleteryası, s.23." (Fikret BAŞKAYA, a.g.e., s. 127).

giremiyordu ve ücretli işçi çalıştırmıyordu. 20'nin üzerinde işçi çalıştıran işletme sayısı yalnızca 872 idi. Fabrika kapsamında ele alınabilecek 7-8 tane kuruluş vardı (132).

Yabancı sermaye yatırımları ise doğrudan üretime yönelik değildi. Yüz kadar yabancı şirketin 12'si imalat, 7'si demiryolu, 23'ü banka, 35'i ticaret, 11'i belediye alanında faaliyet gösteriyordu. Toplam yabancı sermayenin ise yalnızca %10'u imalat sektöründeydi. Yabancı sermayenin büyük miktarı (%77'si) demiryolu ve ticaret alanındaydı. Yabancı sermaye ayrıca kredi sistemini kontrol ediyordu. Yaklaşık 110 milyon lira tutan toplam banka sermayelerinde yabancı sermayeli bankaların sermayelerinin toplamı 90 milyon lirayı aşıyordu. Ülkenin mali kaderine hala Osmanlı Bankası hakimdi (133).

Tarım sektörüne gelince, tarım sektöründe hala kapitalizm öncesi üretim ilişkileri egemendi ve nüfusun büyük çoğunluğu bu sektörde yer alıyordu. Bu üretim ilişkileri dolayısıyla pazara yönelik üretim son derece sınırlıydı (134). Ekilebilir toprakların yalnızca beşte biri pazar için üretim yapıyor, üretimin geri kalanı yerinde tüketiliyordu. Üretim genelde son derece geri bir teknolojiyle gerçekleştiriliyordu. Bununla birlikte görece gelişmiş üretim tekniklerinin kullanıldığı, pazara dönük

131) Fikret BASKAYA, Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi: Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına, Ankara, Birlik Yayınları, 1986, s. 30.

132) Fikret BASKAYA, 1991, a.g.e., ss. 127-128.

133) Fikret BASKAYA, a.g.e., ss.128.

134) Fikret BASKAYA, 1986, a.g.e., s. 17-28.

Üretim yapan bölgeler de vardı. Özellikle Batı Anadolu ile Çukurova bölgelerinde bu tür bir üretim gelişmişti (135).

Fakat ekonominin asıl harap olduğu alan işgüçüydü. Savaşlar sırasında tarımda çalışan işgücünün %20 kadarını oluşturan bir kitle ölmüştü. Azınlıkların tehciri ile meydana gelen işgücü kaybı ise ülkeye gelen muhacirlerle bir ölçüde telafi edilmisti (136).

Sonuçta Osmanlı'dan devralınan miras tipik bir yarı-sömürge ekonomisiydi. Eski üretim olanaklarını kaybetmiş, batılı kapitalist ülkelerin gereksindikleri ürünleri üreten ve bu yüzden artık kendi iç tutarlılığı olmayan, çarpık bir yarı-sömürge ekonomisi (137). Böylesi bir ekonomik yapı kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenme şekli itibarı ile uluslararası ekonomik dalgalanmalara karşı son derece hassas olacaktı.

Cumhuriyet bürokratları, iktisadi düşünceleri bakımından ittihatçı bürokratlardan çok farklı değildi: "Aksine, 1923-1929 döneminin, iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemi ile sağılacak bir süreklilik içinde olduğunu görüyoruz (...)" (138). Osmanlı imparatorluğu'nun yarı-sömürgeleşme sürecini hızlandıran liberal iktisat politikaları aleyhine biriken tepkilerin sonucunda ittihatçılar sanayileşmenin önemini hızla kavramaya başladı. 1913 Tesvik-i Sanayi Kanunu ve

135) Fikret BASKAYA, 1991, a.g.e., ss. 125-128.

136) Çağlar KEYDER, 1990, a.g.e., s. 77-78.

137) Fikret BASKAYA, 1986, a.g.e., ss.15-16.

138) Korkut BORATAV, a.g.e., ss. 28-29.

1916'da yürürlüğe konan koruyucu spesifik gümrük tarifesi bu kavrayışın sonucuydu (139).

Cumhuriyet'in yabancı sermaye karşısında nasıl bir tavır takınacağı İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya çıkmıştı. Kapitüler ayrıcalıklar istememesi kaydıyla yabancı sermayeye davetkâr bir tutum alınıyor ve yerli-yabancı sermaye ortaklıkları destekleniyordu. Ama çoğu zaman bu ortaklıklarda sermaye yabancı unsurlarla sağlanıyordu. Yerli ortaklar ise siyasi iktidarla yakınlık derecelerine göre nüfuzlarını kullanarak kolaylık ve ayrıcalık elde etme işini üstlenmişti (140).

1923 yılında Meclis tarafından onaylanan Chester sözleşmesi yabancı sermayeye ne dereceye kadar imtiyaz verilebileceğini gösteriyordu. Amerikalı Chester grubu ile 4400 km uzunluğunda demiryolu ve üç liman yapımı konusunda anlaşılmış, buna karşılık demiryolu hattının iki yanındaki 20'şer km'lik alanda tüm maden ve petrol kaynakları ile bu yapımı yapılan demiryolu ve limanların işletme hakkı 99 yıl süreyle Chester grubuna veriliyordu. Musul'un Türkiye toprakları dışında kalmasıyla birlikte bu sözleşmenin Chester grubu açısından fazlaca bir avantajı kalmamıştı, bu yüzden anlaşmayı feshetti. Ancak önemli olan böylesi bir sözleşmenin bizzat meclis tarafından onaylanması ve bundan iktisadi bir zafer olarak sözedilmesi idi (141).

139) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 134.

140) Korkut BORATAV, a.g.e., ss.30-31.

141) Chester imtiyazı için bkz. Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 175. Chester imtiyazı da dahil olmak üzere verilen "örneklerin (kaynakta verilen diğer örnek olaylara bakınız-

Aslında 1923 sonrasında yabancı sermayenin Türkiye'deki etkinliği 1923 öncesine kıyasla daha fazlaydı. Tezel'in atıfta bulunduğu Gündüz Ökçün'ün bir çalışmasına göre, bir araştırmacı rahatlıkla yabancı sermaye girişinin gittikçe azaldığı izlenimine kapılabilirdi. Çünkü bu dönemde yabancı sermaye yerli girişimcilerle ortaklıklar biçiminde geliyordu. 1923-1930 yılları arasında kurulan anonim şirketlerdeki ödenmiş sermayenin %43'ü yabancı katılımlı şirketlere aitti ve bu karma şirketlerin sermayelerinde yabancı sermayenin payı %75'ti (142). Bu gelişme yabancı ve yerli sermayenin hızla azınlıkların yerini doldurması ile açıklanabilir (143).

İzmir İktisat Kongresi hakim sınıfların bir ulusal ekonominin oluşturulması konusunda acil taleplerini ortaya koydukları bir zemin oluşturmıştı. Nitekim dünya ekonomi krizi ortaya çıkana kadar bu politikalar büyük ölçüde uygulandı.

A.B.) ortaya koyduğu bütün bu eğilimler, teşebbüsler ve fiili durum göstermektedir ki, 1930'lara kadar Türk hükümetleri, siyasi kadrolar ve Türk burjuvazisi, emperyalizmle mevcut ekonomik bağları koparmayı değil, bizzat ortak olarak yabancı sermayeyle uzlaşmayı ve işbirliğini hedef almışlardı." (Korkut BORATAY, 1982, a.g.e., ss. 25-30).

142) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 176-179.

143) Yabancı sermaye yatırımlarının çoğu ticaret ve kredi alanında idi. Ama sanayide durum çok farklı değildi. 1923-1929 yılları arasında sanayi şirketlerine yapılan yatırımlar arasında yabancı sermayenin payı yerli sermayenin tam iki katıydı. (Çağlar KEYDER, 1990, a.g.e., s. 78).

"Ankara hükümeti, Cumhuriyet'in başından beri, genel olarak özel birikim ve özel olarak sanayi kesimindeki özel birikimi uyarmak için, elverişli bir toplumsal, siyasal ve iktisadi sistemi yaratmak ve bir takım doğrudan destekler sağlamak amacıyla, karışmacı (müdahaleci) bir iktisat siyaseti izledi" (144).

Ekonominin örgütlenmesine ve işleyişine ilişkin olarak gerçekleştirilen hukuki reformlar bu çerçevede ele alınabilir. 1925'te çıkarılan bir kanunla Ticaret ve Sanayi Odaları'na üye olanlara bazı haklar tanınarak bu tüccar ve sanayicilerin bu odalarda örgütlenmeleri özendirilmiş oldu. Tüccar ve Sanayi Odaları ayrıca 1927'de kurulan Ali İktisat Meclisi'nde temsil ediliyordu. Bu meclis Türkiye ekonomisi ile ilgili araştırmalar yaparak iktisadi kararların alınmasına yardımcı olacak bir kurum olarak kurulmuştu ve yarısı hükümetten, diğer yarısı Ticaret ve Sanayi Odaları ile diğer meslek kuruluşlarından oluşuyordu (145).

1928 yılında Tarım ve Ticaret bakanlıklarının iktisat Vekaleti adında tek bir bakanlık altında birleştirilmesi ve İstatistik Umum Müdürlüğü'nün kurulması, hükümete iktisat politikasını daha etkin olarak belirlemesi ve uygulamasını sağlayacak yeni araçlar kazandırdı (146).

Devletin 1920'lerdeki ekonomik faaliyetinin önemli bir halkasını ulaştırma alanındaki girişimleri oluşturur. Devletin bu alandaki faaliyeti bütünleştirilmiş bir iç pazarın oluşturulmasında önemli bir aşama olarak kabul edilebilir (147). Lozan Anlaşması, gümrük politikasına

144) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 206.

145) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 206.

getirdiği engeller nedeniyle daha önce ittihatçıların sahip olduğu olanakları Cumhuriyet bürokratlarına tanımayordu. Böylece 1923 sonrasındaki dönem daha liberal bir dönem gibi görünüyordu. Oysa «Milli İktisat» okulunun "devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazi «yetiştirilmesi»ni kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören yaklaşımı, 1923 sonrasının iktisat politikalarına ve atmosferine tamamen damgasını vurmuştu(146)" (148).

Bürokrasinin bu dönemde ekonomiye kayıtsız kalması veya liberal politikalar uygulaması bir yana, sermaye-birikimine aktif bir destek verdiği, ancak bu desteğin devlet işletmeciliği biçimine bürünmediği söylenebilir. Söyle ki; Lozan Anlaşması'nın hükümleri ithal malları ile yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergileri uygulanmasını önlüyor, ancak, devlet tekeliindeki malları bu hükmün kapsamı dışında bırakıyordu. Lozan Anlaşması'nda tanınan bu istisna, bir süre sonra pek çok ürünün devlet tekeline alınması sonucunu doğurdu. Daha sonra bu tekeller pek çoğunda bürokratların ortak olduğu yerli ve yabancı şirketlere devrediliyor, böylece bu şirketler olağanüstü kârlar elde ediyordu (149).

Aynı şekilde 1924 yılında kurulan İş Bankası devletin sermaye birikimine verdiği aktif desteğin en önemli araçlarından biriydi. Bu bankanın sermayesinin sekizde biri devlet tarafından sağlanmıştı ve yönetiminde çoğunluğu bürokratlar oluşturunuyordu. İş Bankası gittikçe gelişerek Ziraat Bankası'ndan sonra ikinci büyük banka haline geldi. Fakat İş Bankası'nın asıl önemi iktisat politikalarının

146) Yahya S. TEZEL, a.g.e., s. 208.

147) Yahya S. TEZEL, a.g.e., ss. 210-211.

148) Korkut BORATAV, a.g.e., ss. 28-29.

belirlenmesinde önemli bir baskı grubu oluşturmасыındaydı. Banka, "yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde fevkalade aktif bir rol oynamış ve çeşitli iktisat kararlarını sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda yönlendirmede çok önemli bir baskı grubu oluşturmıştır" (150).

1924 yılında sanayi mallarının dışalımına bağışıklık getirilmesi ve kamu kuruluşlarının kendi memur ve müstahdemlerine verdikleri ve yurt içinde de üretilen kimi mamul malların, yerli üreticilerden alınması zorunluluğunun getirilmesi, yine, sermayenin teşvik edilmesini hedefleyen düzenlemelerdi (151). 1925 yılında kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası da sanayi kuruluşlarına kredi dağıtmak ve hisse senetlerini satın alıp sermaye oluşturmalarına yardımcı olarak özel sermayenin birikimine katkıda bulunmak amacıyla kurulmuştu (152).

1913'te çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu Cumhuriyet döneminde de geçerli kalmış, pek çok işletme bu kanundan yararlanmıştı. 1927 yılında yine sanayi işletmelerine kolaylıklar getiren yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkartıldı ve sermaye çevrelerinde büyük bir sevinçle karşılandı. Kanun teşvikten yararlanabilecek kuruluşların belirlenmesi için çeşitli kıstaslar getirmişti tarif etmişti. Ama bu kıstaslar çok geniş tutulmuştu ve herhangi

149) Korkut BORATAV, a.g.e., s. 29.

150) Korkut BORATAV, a.g.e., ss. 29-30.

151) S. Yahya TEZEL, a.g.e., ss. 263-264.

152) Korkut BORATAV, 1982, a.g.e., ss. 82-83.

bir sanayicinin kolaylıkla aşabileceği teknolojik sınırlamalar getirmişti. (153).

İkinci Tesvik-i Sanayi Kanunu da birincisi gibi gittikçe artan sayıda işletmenin yararlandığı bir kanun oldu. Ancak 15 yıllık bir süre için çıkarılan kanun, özel sermayenin teşvikinin hükümetin sanayi politikasında sahip olduğu önemin değişmesiyle birlikte yürürlükten kaldırıldı. Hükümet özel sermayenin teşvikine artık eskisi kadar önem vermiyor hatta bazı teşvik edici düzenlemeleri ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Nitekim 1932'de önce makina ithalatında tanınan gümrük muafiyeti daha sonra da hammadde ithalatında tanınan gümrük muafiyetleri kaldırıldı. Ancak özel sermaye ve siyasi çevrelerden gelen tepkiler üzerine hükümette bir değişiklik yapıldı ve özel sermayeye yakınlığıyla bilinen Celal Bayar İktisat Vekillğine getirildi (154).

Bu olay sonrasında bazı teşvik düzenlemeleri yeniden uygulansa da artık yeni bir döneme girilmişti ve hükümetin sanayileşme politikasında özel sermayenin teşvikinden çok devletin kendi doğrudan girişimleri yer tutacaktı.

Bürokrasinin Eylemlerinin Yapısal Sınırları

Bürokrasinin sanayileşme politikasında özel sermayenin teşvikine verdiği ağırlığın azalması ve tarihte yeni sayılabilecek bir devlet işletmeciliği politikasına

153) S. Yahya TEZEL, a.g.e., s. 265.

154) S. Yahya TEZEL, a.g.e., ss. 262-266.

yönelmesi, ileride bürokrasinin sınıfsal niteliği ve eylemleri üzerine çok farklı yorumların yapılması sonucunu doğuracaktır.

Devletçilik dönemi ve bu dönemde gerçekleştirilen iktisadi kalkınma, ilk olarak bu gelişmeleri, bürokrasinin ilericiliğine bağlayan bir tezin ve bundan bağımsız olmayarak bürokrasinin diğer toplumsal sınıflardan bağımsız olduğu tezinin kaynaklarından biri olmuştur. Zira, bürokrasinin ilerici bir nitelik taşıyabilmesi için, daha doğrusu ilericiliğin bürokrasiye içkin olabilmesi için, toplumsal sınıflardan bağımsız ve onların üstünde olması gerekir.

Ancak bürokrasinin ilericiliğini savunan tez bunun tam tersi bir us yürütmeyi birlikte kullanır; Bürokrasi ilericidir, ama gerici olan bazı sınıflarla ittifak kurmak zorunda kalmıştır. Bunun nedeni sözkonusu tezin, bürokrasinin eylemlerinin diğer yüzüyle yani egemen sınıfların dışında kalan kitlelerin üzerindeki etkisiyle yüzyüze gelmesidir. Örneğin bir toprak reformunun yapılmaması bürokrasinin ilericiliğiyle açıklanamaz.

İsmail Cem devletçilik döneminde «gerçekleşen ve gerçekleşmeyen»i karşılaştırırken gerçekleşmeyen hanesinde işçi kesiminin yaşam koşullarının gittikçe ağırlaşmasını, en basit demokratik haklardan yoksun bırakılmasını, tarım kesimindeki sömürünün güçlenerek artmasını, ve devletin tarıma yaptığı desteğin bir yandan büyük çiftçi ve toprak ağalarını zenginleştirirken diğer yandan küçük köylülüğün

mülksüzleşmesini ve yoksullaşmasını getirdiğini sayıyor. (155)

Cem bunları söyledikten hemen sonra bu söz konusu başarısızlığın nedenlerini de saymaktadır. Bu başarısızlığın nedeni «yönetimin sınıfsal yapısıdır»; Bir tarafta «sosyoloji ve ekonomi konularında tecrübesiz» «samimi» ve «ilerici» bürokratlar, diğer tarafta yönetimi kendi çıkarları doğrultusunda yanlış yöne sürükleyen eşraf ve tüccar (156). Böylece bürokrasi hakim toplumsal sınıfların yanında ve onlardan bağımsız, hatta, «samimi» ve «ilerici» olması dolayısıyla, «sosyoloji ve ekonomi konularında tecrübeli» olsaydı onların karşısında olacak olan bir kesim olarak beliriyor (157).

Diğer bir tez Cem'in bu görüşlerine katılmasa da bu görüşlere içkin olan bir varsayımı paylaşarak bürokrasinin sınıflardan bağımsız kendi iradesini, Türkiye'nin kuruluş döneminin temel dinamiklerinden biri olarak kabul ediyor. Buna göre bürokrasi Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri

155) İsmail CEM, a.g.e., ss. 306-307.

156) İsmail CEM, a.g.e., ss. 309-318.

157) Cem'in burada özetlenen görüşlerinin O'nun bu konudaki görüşlerini tamamen yansıtmadığı söylenebilir. Zira Cem, bir başka yerde söz konusu başarısızlığın nedeni olarak «çok fazla açıklamamakla birlikte- «bizzat bu [bürokrat] kadronun sınıfsal niteliği»ni gösterecektir. Görüldüğü gibi Cem'in görüşleri bu konuda tutarsız görünmektedir. Ancak buradaki görüşleri pek çok yazarın görüşlerinin açık bir anlatım şekli olduğu için alıntılıdır. Haldun GÜLALP bu yazarların uzun bir listesini vermektedir. (Haldun GÜLALP, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara , Yurt Y., 1987, ss. 73-75).

bağımsız bir ekonomik gelişme ve iktisadi kalkınma gerçekleştirmek istediği halde, bunu nasıl gerçekleştireceğini (devletçilik) ancak 1923-1929 arasındaki dönemde, yaşamış olduğu tecrübelerle öğrenmiştir.

Aynı temeldeki bir başka görüşe göre bürokrasi Cumhuriyet'in kuruluşundan beri sahip olduğu görüşleri ancak 1929'dan sonra uygulama fırsatını bulmuştur (158). Bu iki görüşün ortak noktalarından biri bürokrasinin önceden planlamış olduğu devletçiliği yine kendi iradesiyle uygulamaya koyması ise bir diğeri de bürokrasinin devletçilik yönünde bir eğilimi taşıdığıdır.

Bürokrasinin iradesi sorunu Emre Kongar'da bir başka boyuta ulaşmaktadır. Bürokrasi devletçilik politikaları ile bir toplumsal sınıfı, burjuvaziyi yaratabilmektedir. "Batı gibi olmanın bir başka önkoşulu niteliğini taşıyan, ulusal burjuvaziyi yaratmak için bir kısa yol bulunmalıydı. Nitekim böyle bir kısa yol bulundu ve başarıyla uygulandı. Bu kısa yolun adı DEVLETÇİLİK'ti" (159).

Bu sorunlar büyük ölçüde bürokrasinin bir sınıf olarak ve adeta bir sınıf bilinciyle hareket ettiğinin düşünülmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat bu sınıf bilinci, iktidarını ileride burjuvaziye terkedecek bir sınıf bilinci

158) Bu görüşlerin bir özeti için bkz. Haldun GÖLALP, a.g.e., ss. 76-80.

159) Emre KONGAR, "Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları: 1923-1938 Sempozyumu, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi

olarak görünüyor. 1908'den itibaren bürokrasi artık daha açık bir şekilde, önüne burjuva toplumuna ilişkin bir takım hedefleri koymaya başlamıştı. 1923'e gelindiğinde bürokrasinin -artık- bir sınıf olmadığı düşüncesindeyim. Yusuf Akçura'ya göre (1923'ten çok önce, Cumhuriyet bürokrasisinin içinden çıktığı fakat yukarıda değinilen farklılıkları nedeniyle doğrudan temsilcisi olmadığı) İttihat ve Terakki için, «Harbin sonlarına doğru, İttihad ve Terakki fırkasına Türk burjuvazisinin mümessilidir, demek hatalı olmaz» (160).

Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977, ss. 147. (Vurgu Emre Kongar'a ait).

160) Yusuf AKÇURA, "İttihad ve Terakki'nin Toplumsal Tabanı". (François Georgeon, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935) içinde, çev. Alev Er, Ankara Yurt Y., 1986, 17 no'lu belge, ss. 146-147).

SONUÇ YERİNE

Osmanlı bürokrasisi İmparatorluğun sonlarına dek toplumun en örgütlü ve en güçlü kesimi olarak kaldı. Nitekim Osmanlı bürokrasisinin bu gücü ve merkeziliği emperyalizmin İmparatorluk ile ilişkisinde devletin üzerinden atlayamaması sonucunu doğurmuştu. Bu, toplumun dönüşümünde bürokrasiyi ön plana çıkartmıştı. Diğer yandan böyle bir dönüşüm zorunlu ise ve bürokrasinin eski biçimiyle varolma koşullarını ortadan kaldıracaksa, bu kesimin dönüşümden en az hasarla çıkabilmek için dönüşümü kendisinin gerçekleştirmesinde çıkarlarını bulacağı açıktır. Bürokrasi büyük ölçüde bunu yapmaya çalışmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemi, aynı zamanda kapitalist dünya ekonomisiyle ilişkiye girmesinden itibaren başlayan değişimlere koşut olarak Osmanlı Devleti'nin, kapitalist devlete yerini bıraktığı ve eski verili koşullar devam ettiği sürece gelecek umudu kalmayan Osmanlı bürokrasinin önemli bir bölümünün de, varlığını koruyabilmek için «eski»yi feda ettiği, deyim yerindeyse modern bürokrasiye dönüşme sürecinin ivme kazandığı bir dönemdi.

Bu açıdan bakıldığında 1908 Jöntürk hareketi bürokrasinin kendisine rakip olabilecek olan azınlık burjuvazisiyle bu

dönüşüm konusunda bir uzlaşma zemini araması girişimi olarak nitelenebilir.

Bu dönem araya 1. Dünya Savaşı'nın girmesiyle birlikte azınlık burjuvazisinin tasfiye edilmesi gibi sınıfsal kompozisyonu önemli ölçüde değiştiren bir olaya şahit olmuştu. Bu olay sonrasında müslüman burjuvazinin gelişme olanakları arttı. Ancak halen ne bir devrimi kendi başına yürütebilecek ne de devletin desteği olmadan sermaye birikimini sürdürecektiydi.

Milli Mücadele ertesinde iktidar koalisyonu bürokrasi, müslüman burjuvazi ve büyük toprak sahiplerinden oluşuyordu. İzmir İktisat Kongresi'nde etkili bir iletişim kurma olanağını elde eden bu kesimler ulusal bir ekonominin kurulması yönündeki ortak taleplerini dile getirmişlerdi.

Cumhuriyet'in ilk yılları bürokrasi içerisindeki mücadelelerin şiddetlendiği ve toplumun radikal dönüşümünü hedefleyen bürokrasinin kemalist kesiminin rakiplerini gittikçe iktidardan uzaklaştırdığı bir dönem oldu.

Ekonomik hayat liberalizme bırakılmış gibi görünüyor, oysa bürokrasi çeşitli şekillerde burjuvaziye destekliyordu. 1929 Dünya Bunalımı ekonominin yapısında köklü değişiklikler gerektirdi. Dışa bağımlı olarak ortaya çıkmış ve hep bu şekilde varolmuş olan burjuvazi bunalımla birlikte dış ilişkileri sekteye uğradığında sanayileşme yönünde bir değişim için devlete ihtiyaç duyacaktı. Bürokrasinin 1930'lu yıllardan itibaren daha önceleri sermaye birikimine verdiği aktif destek devletçilik ve devlet işletmeciliği biçimine dönüştü.

Bu dönemle birlikte kendi iç pazarına yönelen Türk ekonomisi, uzun yıllar bu yönde bir ithal ikameci dönem yaşayacak, yeniden dışarı açılmak için ise 80'li yılları beklemesi gerekecekti.

KAYNAKÇA

Feroz AHMAD, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul, Kaynak, 1985.

Taner AKÇAM, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, İletişim, 1992.

Yusuf AKÇURA, "İttihad ve Terakki'nin Toplumsal Tabanı". (François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)* içinde, çev. Alev Er, Ankara Yurt Y., 1986, 17 no'lu belge, ss. 146-147).

Sina AKŞİN, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine- Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, Yaz 1977, ss. 31-46.

Tülay ARIN, "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye ", *11.Tez*, sayı 3, 1986, ss. 86-126.

Ö. Lütfi BARKAN, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal-Yapı Üzerindeki Tesirleri", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri* içinde, İstanbul, 1964, ss. 18.

Ö. Lütfi BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Türkiye'de Toprak Meselesi* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 747.

Fikret BAŞKAYA, Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi: Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına, Ankara, Birlik Yayınları, 1986.

Fikret BAŞKAYA, Batılılaşıma, Çağdaşlaşma, Kalkınma: Paradigmanın İflası: (Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş), İstanbul, Doz Yayınları, 1991.

Korkut BORATAV, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988.

Robert BRENNER, "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith'çi Marxizmin Eleştirisi ", 11. Tez Sayı 3, İstanbul, 1986, ss. 10-28.

İsmail CEM, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 3.Baskı, İstanbul, Cem Y., 1973.

Sender DİVİTÇİOĞLU, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, - Kırklareli, Sermet, 1981.

Sadun EMREALP, Azgelişmişlik ve Sınıfsal Yapılar: Türkiye-Mısır-Peru: Devletin Görece Özerkliği, Ankara, Birey ve Toplum Y., 1984.

Haldun GÖLALP, Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri, Ankara , Yurt Y., 1987.

Seyfettin GÖRSEL, "1838 Ticaret Anlaşması Üzerine", Yapıt 10, Nisan-Mayıs 1985, s. 27.

Metin HEPER, "Osmanlı Toplumsal Hayatında Merkez-Kenar ilişkisi", *Toplum ve Bilim*, sayı 9-10, Bahar-Yaz, 1980, s. 22.

Çağlar KEYDER, "Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* içinde, Ankara, Dost, 1983., ss. 11-31.

Çağlar KEYDER, "Dünya Ekonomisi içinde Çin ve Osmanlı imparatorluğu: Kolonyal Olmayan Periferileşmeye İki Örnek", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* içinde, a.g.e., ss. 153-171.

Çağlar KEYDER, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.

Çağlar KEYDER, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", *Gecis Sürecinde Türkiye* içinde, der. İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 1990, ss. 38-73.-

Mehmet Ali KILIÇBAY, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, 2.Baskı, Ankara, Teori Y., 1985.

Emre KONGAR, "Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları: 1923-1938 Sempozyumu*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977, s. 147.

Orhan KURMUŞ, *Emperyalizmin Türkiye'yi Girişi*, İstanbul, Bilim, 1974.

Rosa LUXEMBURG, "Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Mücadeleler ve Sosyal Demokrasi"; Lothar RATHMANN, Berlin Bağdat: Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi içinde, hazırlayan: Ragıp Zarakolu, İstanbul, Belge Y., 1982, ss. 193.

Rosa LUXEMBURG, Sermaye Birikimi, çev. Tayfun ERTAN, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.

Ernest MANDEL, "Les Crises Sociales et Crise Politique en Amerique Latine", CEP, sayı:16-17, 1974, yayınlanmamış çeviri.

Karl MARX, Kapital, C.III, çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Y., 1990.

Karl MARX, "Önsöz", Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı, çev. Sevinç Belli, 4.Baskı, Ankara, Sol, 1979, s.25.

Ralph MILIBAND, Nicos POULANTZAS, Ernesto LACLAU, Kapitalist Devlet Sorunu, çev. Yasemin Berkman, Yayıncı Haz. Murat Belge, Atilla Aksoy, İstanbul, İletişim Y., 1990.

Ralph MILIBAND, Kapitalist Devlet, çev. Orhan Akinhay, İstanbul, Belge Y., 1989.

İlber ORTAYLI, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, Hil Y., 1983.

Nicos POULANTZAS, "Sosyal Sınıflar", çev. Mustafa Ekmeksiz, Yeni Adımlar, Sayı 19-20, 1974, ss. 3-35.

Nicos POULANTZAS, "Kapitalist Devlet Sorunu", Kapitalist Devlet Sorunu içinde, a.g.e., ss. 11-34.

Nicos POULANTZAS, "Kapitalist Devlet: Miliband ve Laclau'ya Cevap", Kapitalist Devlet Sorunu içinde, a.g.e., ss. 133-173.

Sevket PAMUK, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), İstanbul, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi, 2. Baskı, 1990.

Sevket PAMUK, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Ankara, 1984.

PARVUS Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, der. Muammer Sencer, İstanbul, 1977.

Sungur SAVRAN, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", 11. Tez, sayı: 1, İstanbul, 1985, ss. 172-214.

Sungur SAVRAN, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, İstanbul, Kardelen Yayınları, 1992.

Sungur SAVRAN, "Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", 11. Tez Sayı 3, İstanbul, 1986, ss. 49-73.

İlhan TEKELİ-Selim İLKİN, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1981.

Yahya S. TEZEL, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Ankara, 1982.

Taner TİMUR, Osmanlı Toplumsal Düzeni, 2.Baskı, Ankara, Turhan Y., 1979.

Taner TİMUR, "Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya; 1838 Ticaret Anlaşmasını Doğru Değerlendirdik mi?", Yapıt 10, Nisan-Mayıs 1985.

Taner TİMUR, Türk Devrimi ve Sonrası, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993.

Zafer TOPRAK, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Ankara, Yurt, 1982.

Mete TUNÇAY, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması(1923-1931), Yurt Yayınları, 1981.

Stefanos YERASIMOS, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, İstanbul, Gözlem, 1980.

Stefanos YERASIMOS, "Tek Parti Dönemi", Geçiş Sürecinde-Türkiye içinde, der. İ. Cemil SCHICK, E. Ahmet TONAK, İstanbul, Belge Yayınları, 1990, ss. 76-103.

